Национальная библиотека
Республики Тыва
им. А.С. Пушкина

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 23 (15848) ◆ 1997 чылдың февраль 25, вторник ◆ Ат салган шагы 22.00 ‡ Садар өртээ 1000 рубль.

Президент соңгулдаларынга уткуштур

ЧАҢГЫС ЭП-СЕТКИЛ ДЕТКИИШКИНИ

ТР-ниң Президентизинге кандидат Ш. Д. Ооржак-биле Бии-Хем кожууннуң соңгукчуларының ужуражыышкыны

Тыва Республиканың президентизиниң албан-дужаалынга ийиги хуусаада кандидат Президент Ш. Д. Ооржак-биле ужуражыры-биле Тураның бүдүрүлгелериниң, организацияларының, «Кызыл тараачын» коллективтиг бүдүрүлгениң төлээлекчилери, хоорайның соңгукчулары кожуун чагыргазының хуралдаар залынга долдур олурупкан. Оларга бо ужуражылгага киржири-биле Кызылдан чугула херек кылып чедип келген Үстүү-Енисей казактарының каттыжыышкынының төлээлекчилери бөлүк казактар немежип келген.

Тыва Республиканың президентизиниң албан-дужаалынга кандидат Ш. Д. Ооржак-биле соңгукчуларның ужуражылга хуралын деткикчи бөлүктүң удуртукчузу В. А. Виговский ажыткаш, кандидаттың бүзүреттирген кижизи, «Кызыл тараачын» коллективтиг бүдүрүлгениң директору В. Н. Гончаровка сөс берген.

Президентиниң албан-дужаалынга ийиги хуусаада кандидат Шериг-оол Дизижикович Ооржактың допчу намдарын, ажыл-чорудулгазын чыылганнарга бүзүреттирген кижи чугаалап берген. Тываның бирги Президентизи Россия Федерациязының составында бот-догуннаан, эрге-хоойлулуг, демократтыг Тыва күрүнени тургузар дээш эрткен дөрт ажыг чылдарның дургузунда чүнү кылганынга ол доктааган. Политиктиг, экономиктиг, социал реформаларны боттандырар дээш Президент могаг-шылаг чок ажылдап келгенинден, Тыва Республикада чамдык чаартылгалар, бүдүрүлгелерге базымнар кылдынган. Эң-не кол чүве — чоннуң социал камгалалын күштелдирген. Президент болгаш Чазак олче хүн бүрү кичээнгейин салып турар. Үе чеже-даа кончуг нарын болгаш берге болуп турза, Ш. Д. Ооржак республиканың көдээ ажыл-агыйын буурап дүжүреринден болдурбаанын В. Н. Гончаров онзалап демдеглээш, оон эле организастаашкынның чогумчалыг чорудуп турарын айыткан. Республика сүт, эът, ногаа аймаа, картофель-биле бодун боду хандыртынып турар болу берген.

Ш. Д. Ооржак эрткен беш чылда Президент-Чазак Баштыны болуп ажылдап келгеш, республикага эвээш эвес чүүлдерни кылган, моон соңгаар чүнү кылырының, эгелеп алган ажыл-херектерин канчаар уламчылаарының талазы-биле бодалдары, программалары бар. Оларны боттандырар, чонунуң эрге-ажыы дээш ажылдап шыдаар арга-дуржулга, күш, тура-сорук, эртем-билиг ында барын айыткаш, март 16-да соңгулдалар хүнүнде Шериг-оол Дизижикович дээш бадылаашкынның бээринче соңгукчуларны бүзүреттирген кижи кыйгырган. Ону чыылган чон деткип, адыш часкаашкыны-биле уткаан.

Бии-Хем кожууннуң «Кызыл тараачын», «Саян» коллективтиг бүдүрүлгелериниң ажыл-ишчилери Тыва Республиканың президентизиниң албан-дужаалынга кандидат Ш. Д. Ооржакты чаңгыс эп-сеткилдиг деткип турарының дугайында кыйгырыгны хүлээп алганын, ону республика солуннарынга парлаарын В. Н. Гончаров чыылган соңгукчуларга дыңнаткан.

Тыва Республиканың президентизиниң албан-дужаалынга кандидат Ш. Д. Ооржакка сөс берген. Кандидатуразын деткип турарларга өөрүп четтиргенин эгезинде ол илереткен.

Президентиге-Чазак Баштынынга ажылдаан чылдарым дыка нарын болгаш берге болду, канчаар ажылдаанывыстың анализин кылгаш, Президентиниң болгаш Чазактың Күрүне илеткелинде допчузу-биле киирген бис. Ында чүгле реформаларның боттаныышкынының бирги үе-чадазында чүү кылдынганын айыткан. Бир эвес бүгү ажыл-чорудулганы делгереңгейи-биле бижиир болза, он-ээрби ном чедер деп Президент чугаалаан.

Президент болгаш Чазак эрткен чылдарның дургузунда бодунуң мурнунда салдынган сорулгаларны күүседир дээш болдунар-да, бүгү хемчеглерни ап чорутканының түңнелинде, чаа ниитилелдиң, чаа экономиканың үндезинин азы фундаментизин салган. Бо болза келир үеде эрге-хоойлулуг, демократтыг Тыва Республиканы тургузарынга таарымчалыг аргаларны бергенин Шериг-оол Дизижикович онзалап демдеглээн. Политиктиг, экономиктиг, социал реформаларны боттандырары-биле Президент болгаш Чазак кандыг хемчеглерни ап чорутканынга ол доктаагаш, оон ачызында республикада кандыг чаартылгалар, өскерилгелер болганын чугаалаан. Өг-бүлени быжыглаар, не-чаштың кадыын камгалаар хемчеглерни ап чорутканындан, Тываның чонунуң саны өзүп турарын кол көргүзүг дээрзин Президент айыткан. Республикадан чоннуң көжүп чоруурун кызырылган. Кем-херек үүлгедир чорук 1990 чылга деңнээрге, 1996 чылда 40 хуу эвээжээн. Чоннуң социал камгалалын күштелдиреринче кичээнгейни салып келген. Амыдыралы чединмес 33 мун кижиге хлеб садып чиир акша дузазын чедирип турар. Отчеттуг үениң дургузунда суму чагыргаларындан эгелээш, Президентиге чедир 250 мун хире кижиге янзы-бүрү хевирниң деткимче, дузазын чедирген. Моон алырга республиканың колдуунда чурттакчы бүрүзү ында хаара туттунган.

Россияда акша-көпеек эвээш, нарын болуп турарда болза, шалынны, пенсияны, пособиени ажылчы чонга төлеп бээр дээш бүгү-ле хемчеглерни Президент болгаш Чазак ап, Москвага ай-айы-биле барып ажылдап турарын Ш. Д. Ооржак чугаалаан. Ооң түңнелинде Россияның өске девискээрлеринге бодаарга Тываның ажыл-ишчилери, пенсионерлери, хөй уруглуг иелери акша-көпеекти үезинден биче озалдап-даа болза, үзүктел чок ап турар. Республикада ам база эвээш-биче-даа болза акша чедип келген, ону удавас шалынга, пособиелерге бээрин Президент чыылганнарга дыңнаткан.

Президентиниң болгаш Чазактың хүн бүрү ап чорудуп турар хемчеглериниң ачызында республиканың, ооң иштинде Бии-Хем кожууннуң ажылчы чонунуң амыдыралының деңнели чүгээр болуп турар. Бо дугайында ужуражылгалар үезинде санал берген соңгукчулар чугаалап турганын ол айыткан.

Шериг-оол Дизижикович бодунуң программазының кол-кол утказын, моон соңгааргы сорулгаларны соңгукчуларга чугаалап берген. Бирги ээлчегде Россия Федерациязы-биле харылзааларны улам-на калбартып, ханыладырын чугулага көрген. Федералдыг Керээ езугаар Россия Федерациязы биле Тыва Республиканың конституцияларының карышкактарын эде көөр ажылды дүргедедир. Федералдыг Керээ езугаар Россия Федерациязы биле Тыва Республиканың аразында бүрүн эргелерин аңгылаарының, тодаргайлаарга, өнчү-хөреңги кымга хамааржырын айыткан керээни чарар. Бо талазы-биле Б. Н. Ельцин-биле дугуржулга барын Президент чугаалаан. Улуг Хурал биле Дээди Хуралдың моон соңгааргы ажыл-чорудулгазы кандыг болурунга доктаагаш Президент биле кожуун даргаларының аразынга керээ чарарының, кожуун хуралдарын тургузарының, хоочуннар судунуң ажылының, адаларның ролюн көдүрериниң, Тываның келир үеде үлетпүр бүдүрүлгелериниң, социал адырының хөгжүлдезиниң, республика боду акша-көпеек ажылдап алырын көвүдедириниң, дотация алырын эвээжедириниң айтырыгларынга Ш. Д. Ооржак доктаап, чүнү кылыр бодап турарын делгереңгейи-биле тайылбырлап берген. Ылаңгыя Тываның аграр секторун хөгжүдеринге кол кичээнгейни угландырган. Россия Федерациязының Чазак Баштыны В. С. Черномырдин-биле дугурушканың езугаар Тываның аграр секторун 2000 чылга чедир хөгжүдериниң дугайында Россия Федерациязының Чазак доктаалын хүлээп алыр, ол көдээ ажыл-агыйның хөгжүдеринге улуг рольдуг болур. Оон аңгыда Президент өг-бүле бүрүзү 300 килограмм азы алды шоодай тараалыг болур сорулганы салгаш, бо талазы-биле чүнү кылырын чугаалаан.

«Сураглыг Саянның эдектеринде каас-чараш бойдус чүүрүмалдыг, бай-байлактыг Бии-Хемниң база улуг Россия-биле, ооң орус болгаш өске-даа нация улустары-биле эп-найыралчы, быжыг харылзааларының көвүрүү, азы эжии болуп келген Туран хоорайның кайгамчыктыг ажыл-ишчи хөй национал чону менээ база катап улуг идегелди болгаш бүзүрелди көргүзүп, Президентиге соңгуп алыр болзунарза, ачамның адап берген адынга дүүштүр шериг езу-биле ажылдаар мен» деп, Шериг-оол Дизижикович түңнелинде чугаалаан.

Ужуражылга хуралынга адвокат К. М. Күржепей, № 1 школаның директору Л. А. Лисина, ТР-ниң Дээди Хуралының депутады Г. С.-М. Иргит, Тарлаг сумузунда арат ажыл-агыйлыг С. Д. Даржаа, Үстүү-Енисей казактарының каттыжыышкынының атаманы С. Н. Беспалов болгаш өскелер-даа санал бергеннер. Олар Президентиниң болгаш Чазактың ажыл-чорудулгазы чүгээр, кылдынган ажылдар бар деп үнелелди бергеш, чамдык бодалдарын, саналдарын киирген. Чүве чугаалаан соңгукчулар президентиниң албан-дужаалынга депшиткен кандидаттарныч аразындан Ш. Д. Ооржак эң-не төлептиг кандидат деп санааш, Шериг-оол Дизижикович дээш бадылаашкынның бээринче соңгукчуларны кыйгырганнар.

Ужуражылганың түңнелинде Ш. Д. Ооржак соңгукчуларның Президентиниң болгаш Чазактың адрезинче чугаалаан чылыг сөстери дээш өөрүп четтиргенин илереткеш, оларның ажыл-ижинге, амыдыралынга чедиишкиннерни, аас-кежикти күзээн.

Ш. Д. Ооржак-биле соңгукчуларның ужуражылга хуралдары кожууннуң Өөк, Аржаан, Хадын, Тарлаг болгаш өске-даа суурларынга болган. Хурал эрткен чер бүрүзүнге Шериг-оол Дизижиковичиниң кандидатуразын соңгукчулар бир эп-сеткилдиг деткээн.

Таан-оол ХЕРТЕК.
«Шынның» корр.

* * *

Тыва Республиканың президентизиниң албан-дужаалынга кандидат Президент-Чазак Баштыны Ш. Д. Ооржак-биле соңгукчуларның ужуражылга хуралдары Каа-Хем, Тес-Хем, Таңды кожууннарының төптери Сарыг-Сепке, Самагалдайга, Бай-Хаакка болгаш өске-даа чурттакчылыг суурларга болуп эрткен. Ужуражылга хуралы болуп эрткен чер бүрүзүнге соңгукчулар Шериг-оол Дизижикович Ооржактың республиканың келир үези, ооң чонунуң амыдыралы дээш чүткүлдүг, амыр-дыш чок ажылдап турарын демдеглээн. Тыва Республиканың президентизиниң албан-дужаалынга Ш. Д. Ооржак эң-не төлептиг кандидат, ынчангаш ам база катап ону Президентиге соңгуп алыр болзувусса, бистиң идегеливисти бүзүредип шыдаар дээрзин чүве чугаалааннар айтып турганнар. Бо кожууннарның соңгукчулары Ш. Д. Ооржактың кандидатуразын чүүлдүгзүнүп деткээннер.

Парлалга конференциязы

ДӨРТ ЧҮКТҮҢ БЕЛДИРИ

РФ-тиң администрациязының девискээр эргелелиниң начальнигиниң бирги оралакчызы С. А. Шаповалов эрткен суббота хүнүнде парлалга конференциязын Чазак бажыңынга эрттирген. Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. Б. Салчак анаа олурушкан. Россияның, ылаңгыя Тываның социал-экономиктиг айтырыгларынга хамаарыштыр харыыларны Сергей Александрович берген.

— Россияда күштүг силгиишкиннер, хат-шуурган Тываны оюп эртпейн турар. Ылаңгыя 1990 чылда республикага байдал эң нарын болган. Ооң таарымча чок уржуктарын эвээжедир дээш Тываның Президентизи, Чазаа шын, үре-түңнелдиг ажылдаанын демдеглеп турар бис. Моол, Кыдат, Турция, Италия болгаш өске-даа даштыкы күрүнелер-биле харылзааларның эгезин ажыктыг талаларын көргүзе берген. Ооң бир чижээ болза, герман тускай эртемниглерниң керээ-биле ажылдап турары.

Тыва чүгле Азияның төвү эвес, ооң географтыг байдалы кончуг солун. Таптыг көөрге, дөрт чүктүң белдири боор турар. Моол, Кыдат, ооң ыңайлаарга, Корей, Япония... Бөгүнде агаар болгаш автотранспорт оруктарының хөлезини аар-дыр. Москва биле Кызыл аразының аргыжылгазынга миллионнар үнер. Тываның айтырыгларын шиитпирлежир дээн бир ажылдакчы мээң-биле кады келир деп тургаш, командировка өртээниң аарынга Москвада артып калды.

Төптен деткимче, акша-хөреңги чокка чурттаалга Тывага кажан тургустунарыл? Эрткен каш он чылдарның дургузунда ооң экономиказы бөгүнде чиг этче шилчээн. Ынчангаш ооң бүдүрүлгелери, амыдырал-чурттаалгазы бүрүнү-биле төптен хамааржыр апарган. Хуу-биле алырга, 80 [illegible] Ооң чылдагааны-биле [illegible] агыйының күрүне улус ажыл [illegible] бүдүрүлгелери сандараан. Чаа экономиктиг реформа, хөй санныг биче болгаш ортумак бүдүрүлгелер конкуренцияга быражпайн турар.

Ынчалза-даа чаа өзүмнер чок эвес, бар. Алдын, үнелиг өске-даа эртинеге тывыжы шуут соксай бербээн. Хөй дүгүн болбаазырадыры, хевис бүдүрери бөгүн-даарта шиитпирлеттинер. Республика казымал байлактар-биле шыптынган. Хөмүр-дашты сиилерде эң хөй. Чери, курлавыры кызыы сайзыраңгай күрүнелер боттарының технологиязын, тускай эртемниглериниң ажыгладырының аргазын илередип турар. Даштыкы инвестициялар харындаа кирип эгелээн.

Ажыл-херектерниң шуудай бээринге бүзүрээр бис. 2002 чылда акшаландырыышкынның үштүң бир кезиин чорударр. Моон соңгаар республика бодун хандырып шыдаар деңнелче албан үнүп келир. РФ-тиң Президентизиниң маңаа чорааның сөөлүнде кичээнгей улгаткан. Тыва Республика талазы-биле Чарлыктар, доктаалдар автономнуг өске тургузугларга деңнээрге хөй боор турар.

Тывага президент соңгулдаларынга хамаарышкан айтырыгларны журналистер база салган. С. А. Шаповаловтуң харыылааны болза, кымны соңгууруп чон шиитпирлээр, чонну хүндүлээр бис. Хамаатыларның соңгуур болгаш соңгудар эрге-ажыктарын магадылаарынга ол доктааган. Бөгүнгү Президентиниң ажыл-чорудулгазы бүдүрүмчелиг болуп турар. Россия, делегей чергелиг деңнелдерге айтырыглар дамчыштыр Тываның эрге-ажыктарын шиитпирлеп турарын хүндүлел-биле көрүп турарын ол дыңнаткан. Девискээрлерниң кады, кожа-хелбээ харылзаалары республикада үзүлбээн. Тываның Президентизи кым болурул, Россия Федерациязынга республиканы кым төлээлээрил деп айтырыг биске база чугула. Билиишкиннер барда, деткимче албан турар.

РФ-тиң администрациязының девискээр эргелелиниң начальнигиниң бирги оралакчызы С. А. Шаповалов Бии-Хем кожуунга чораан. Орук-харылзааларның кадыр-берттерин, Тываның кышкы арыг агаар-бойдузун сонуургаан. Шак-үениң, командировканың кызыызынга хараадалын илереткен. Тываның бурунгу экономиказы, культуразы, шажын-чүдүлгези-биле Алдан-Маадыр аттыг эртем-шинчилел музейинден танышкан.

Чүгле төөгү эвес, бөгүнгү база келир амыдыралга херек үнелиг чүүлдерниң, езу-чаңчылдарның ыдыктыг сагыызыннарының хензиг черде тырлып чыдарынга сагыш човап, тудуг-суурну республиканы шапкынчыдары, ону акшаландырары эң чугула боор турарын караа-биле көрген.

Журналистерниң өске-даа айтырыгларынга делгереңгей харыыларны ол берген.

Арапчор ОКСУР.

АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫН ҮНЕЛЭЭН

Февраль 18-тиң хүнүнде Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак Кызылдан дүштекиниң 14 шакта үнгеш, Кара-Хөлге кежээкиниң 19 шакка 20 минута четпейн турда чеде берген. Узун орукту чыыра тыртар дүрген чоруктуг амгы үениң чиик машиналарының ачызы ол-дур.

Кара-Хөл суурнуң Культура бажыңы. Тыва Республиканың президентизинге кандидат-биле ужуражылгага чон хөй-ле чыылган болду. Залга сынышпааннары кирер эжик аксында база даштын тургулапкан. Ужуражылганы президентиге кандидатты Бай-Тайга кожуунда деткип турар бөлүктүң удуртукчузу Михаил Сарыглар ажыткаш, президентиге кандидаттың Бай-Тайга, Барыын-Хемчик кожууннарда бүзүреттирген төлээзи Зоя Хомушкуга сөс берген. Тыва Республиканың президентизинге кандидат Ш. Д. Ооржактың допчу намдарын кара-хөлчүлерге ол таныштырбышаан, көдээ чоннуң амыдыралын билир, үргүлчү чону-биле кады ажылдап чоруур, холу-биле бүгү ажылды тудуп, дүн-хүн чок ажылдап чоруур Президентивисти ам база катап президент дүжүлгеге соңгуп алыылыңар деп кыйгырыг салырга, чыылганнар адыш часкап уткаан.

— Ырда кирген Бай-Тайганың барыын эдээнде чурттап чоруур кара-хөлчүлер силер-биле таптыг-ла беш чыл бурунгаар ужуражып турганымны сактып тур мен — деп, Ш. Д. Ооржак бодунуң чугаазын эгелээн. — Ынчан Россияга экономиктиг реформалар чаа эгелээн. Ажыы-биле чугаалаарга, ынчангы Россияның Чазаа экономиканы экижидер талазы-биле орта программазы чок турган. Оон уржуунда өртектер каш-каш катап өзүп, акшаның үнези чидип турду. Ам өртектерниң өзер чоруу чавырылган, рубльдиң үнези турумчаан. Экономиканы чоорту өрү көдүрериниң үези келген деп, Президент улаштыр чугаалады.

Шериг-оол Дизижикович Ооржак көдээ ажыл-агыйны сайзырадыр, рыноктуң берге үезинде көдээ чоннуң амыдыралын камгалаар талазы-биле айтырыгларга доктааган. Дүктү, алгы-кешти, эътти болбаазырадыр дээш Чазактың кылып чорудуп турар ажылдарын чонга чугаалап берген.

Соңгукчулардан бир-ле дугаарында хоочун башкы Хертек Сендажы туруп келгеш мынча диди: «Хүндүлүг кара-хөлчүлер! Президент эрге-дужаалга кымны шилип олуртуру кончуг чугула айтырыг-дыр. Бо дээрге, Тываның келир үезин шиитпирлеп турарывыс ол-дур. С. К. Токадан эгелээш, Тываны удуртуп турган чеже даргалар, обком секретарьлары бо стол артынга олуруп, бистиң-биле ужурашпады дээр. Турум чырыктан киирип берип көрүнер деп чеже катап дилендик бис. Ооржак Президент дораан кылдырты. Турум чырыктыг боорга кайы хире магалыг-дыр. Дүн ортузунга чедир телевизорну көрүп тур бис. Кызыл-биле харылзажыр самолёдувус дүжүп калырга, Тыва Республиканың Чазаа билет өртээн, чарыгдалдарны төлеп бергеш халас чыгыы өртек-үнелиг самолет рейстери доктаамал апарды. Март 16-да Ш. Д. Ооржак дээш бадылаашкынны 95 хуу чедир бербес болзувусса, улуг даргавыстың арнынче көөрү биске берге апаар».

— Бис чүгле Кара-Хөлге эвес, өске суурларга турум чырыкты киирген бис. 1995 чылдың чайынында Чыраа-Бажы — Элдиг-Хем аразының 48 километр хемчээлдиг электри шугумун дужаадывыс. Балгазындан О. Шынаа, Ү. Шынаа, Ак-Эрик суурларга чедир 174 километр хемчээлдиг электри шугумун кылдыртып, ажыглалга киирдивис — деп, Президент немей медээ берген.

Кара-Хөл суму чагыргазының даргазы Сергей Салчак, эмнелге ажылдакчызы Кара-кыс Хертек, башкы Вера Хертек саналдарын бергеш, чагыгларын киирдилер.

Кара-хөлчүлерниң эң берге деп турар айтырыы — Хөнделен — Кара-Хөл аразының оруу. Чазаглыг орук кылыры негеттинип келген. Кара-Хөл оруунуң төлевилелин кылып турар, ол кылдынарга, санаашкыннар доостурга, оруктуң тудуун чорудар акшаны тывар бис деп, Ш. Д. Ооржак чугаалаан.

Суур радио дыңнавайн, тыва телевидениениң программаларын көрбейн турар. Орук аштаар бульдозер чок. Россияның Онза байдалдар болгаш хамааты камгалалының сайыды С. К. Шойгу бир бульдозер бээр болган, ол аазлашкын бүдер-ле боор. Радио, телевидение айтырыгларын шиитпирлээринге Президент дуза кадарын аазаан.

Тыва Республиканың президентизинге кандидат республиканың амгы Президентизи Кара-Хөл суурдан аңгыда Шуй, Бай-Тал, Кызыл-Даг, Найырал, Тээли суурнуң соңгукчулары-биле ужурашкан. Суур бүрүзүнге эрткен ужуражылгаларга соңгукчулар эң идепкейлиг киржип, амгы Президентиниң кылган ажылдарынга үнелелди берип, март 16-да болур соңгулдалар хүнүнде Шериг-оол Дизижикович Ооржак дээш соңгуурун саналдап турганнар.

Борис КҮЖҮГЕТ.

Тыва Республиканың Президентизиниң чарлыктары

Н. Б. Тыртык-Караны Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медалы-биле шаңнаар дугайында

Культура талазы-биле ачы-хавыязы болгаш хөй-ниити улуг ажыл-чорудулгазы дээш Бүгү-россияның элээрлер болгаш кадыкшыл ниитилелиниң республика Чөвүлелиниң даргазы Наталья Балчыр-ооловна ТЫРТЫК-КАРАНЫ Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медалы-биле шаңнаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1997 чылдың февраль 20. № 589 Кызыл хоорай.

О. Л. Махагаровка «Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы» Хүндүлүг атты тыпсыр дугайында

Кадык камгалал талазы-биле ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш республиканың № 2 эмнелгезинде эмчи акушер-гинеколог Олег Лазаревич МАХАГАРОВКА «Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы» Хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК
1997 чылдың февраль 20. № 588. Кызыл хоорай

М. Т. Монгушту Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижии-биле шаңнаар дугайында

Айыыл чок чорук органнарынга ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда албан-хүлээлгезин төлептиг эрттирип келгени дээш Россияның Федералдыг айыыл чок чорук албанының Тыва Республикада эргелелиниң кадрлар килдизиниң начальниги Маадыр-оол Түмен-оолович МОНГУШТУ Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижии-биле шаңнаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1997 чылдың февраль 20. № 593. Кызыл хоорай.

Н. Н. Мөңгеге «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» Хүндүлүг атты тыпсыр дугайында

Көдээ ажыл-агыйны хөгжүдеринге ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва суг-мелиорация» күрүне бүдүрүлгезиниң директорунуң оралакчызы Нина Николаевна МӨҢГЕГЕ «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва Республиканың
Президентизи Ш. ООРЖАК.
1997 чылдың февраль 20.
№ 592. Кызыл хоорай.

Республиканың херээженнер чыыжындан

ЭРЕС-КЕЖЭЭ ХЕРЭЭЖЕННЕР БАРДА...

Бистиң бо эргилделиг, шилчилгелиг амыр эвес үелеривисте херээжен чон бичии-даа холу салдынып, муңгарап-деңгереп олуруп албайн, амыдырал-чурттаалганың үүрмек-даа, улуг-даа үүрге-чүъгүн хээрек эгиннеринде аарзынмайн, ууп шыдаар шаа-биле чүктеп чоруур дээрзин эскербейн баар аргавыс чок. Ындыг шыдамык чорук дээрге, не кижиниң ажы-төлү дээш бойдустан чаяаттынган буянның үүлезиниң бедик харыысалгазының, өг-бүлениң одук-көзүнүң чүшкүрүкчүзү аваның ачы-хайыразының хемчээлиниң деңнели-дир. Кажан не херээженнер чаңгыс черге чыглып келгенде, оларның чугаа-домааның кол угказы уруг-дарыг дугайында, оларны бут кырынга тургузар дээш амыдыралды канчаң экижидериниң дугайында болур дээрзи билдингир. Эрткен неделяның февраль 20—21 хүннеринде Кызылда Улусчу чогаадылга бажыңынга болуп эрткен херээженнер активиниң чыыш хуралының угланыышкыннары база-ла амыдырал-чурттаалга, ажы-төл, рынок байдалдарында төлептиг чурттап үнериниң дугайында болган.

Херээженнер экономиктиг реформаларга, политиктиг чаартылгаларга, социал айтырыгларга кайы хире рольдуг болуп турарыл дээрзин Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның, кожууннарның делегацияларының төлээлери чугаалап турганнар. Тыва Республиканың Чазааның мурнундан ТР-ниң Президентизиниң не-чаш болгаш херээженнер айтырыгларының талазы-биле чөвүлекчизи Л. С. Эрдынеева сөс алгаш, херээженнерге байыр чедирип, хуралдың аксын ажыткан. Херээженнер активинге Москва хоорайдан чалаттырган аалчы, Россияның херээженнер эвилелиниң харыысалгалыг секретары Марина Владимировна Гордеева киришкен, ТР-ниң Президентизи Шериг-оол Дизижикович Ооржак база оралакчы президентизи Алексей Александрович Мельников келгеннер.

(Төнчүзү 4-кү арында).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ 1996 ЧЫЛДА СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ БАЙДАЛЫ

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СТАТИСТИКА ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КҮРҮНЕ КОМИТЕДИ РЕСПУБЛИКАНЫҢ 1996 ЧЫЛДА СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ БАЙДАЛЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА МЕДЭЭ-ДЫҢНАДЫГНЫ КИИРИП ТУР.

Социал-экономика талазы-биле кол-кол көргүзүглер: (**Бирги көзенекте** — 1996 чыл, акша-биле, **ийигизинде** — 1996 ч. 1995 чылга хуу-биле, **үшкү көзенекте** — 1995 ч. 1994 чылга хуу-биле):

Үлетпүр продукциязының хемчээли (млрд. рубль)	365,5	77,9	90,6
Чоннуң хереглел бараанарының бүдүрүлгези (млрд. рубль)	145,8	60,1	85,5
Акшаландырыышкынның бүгү үндезиннериниң күсели-биле капитал салыышкыны (млрд. рубль)	81,2	26,0	60,4
Үүрмектеп садар бараан саарылгазы (млрд. рубль)	689,5	82,9	88,4
Чурттакчы чонга төлевирлиг ачы-дуза чедирилгезиниң хемчээли (млрд. рубль)	128,7	64,5	91,4
Автомобиль транспортунуң бүдүрүлгелериниң бараан сөөртүлгези (млн. тонна-км)	87,9	65,8	81,8
Акша орулгазы (бир кижиге онаажтыр айда ортумаа-биле, муң рубль)	401,0	144,3	2,1 катап
Бир ажылдакчының айда ортумак шалыңының доктааттынган төлевири (муң рубль)	677,8	163,8	2,0 катап
Ажыл чок кижилерниң нити саны (муң кижи)	21,2	127,7	101,8
Ооң иштинде:			
ажыл чок деп албан ёзузу-биле бүрүткеттингеннер	5,0	119,4	182,7
Амыдырап-чурттаарының эң адаккы хемчээли (бир кижиге онаажтыр айда ортумаа-биле), (муң рубль)	528,2	147,0	2,3 катап

ҮЛЕТПҮР

Үлетпүр бүдүрүлгезиниң хемчээли биче бүдүрүлгелерни болгаш дузалал ажыл-агыйларын киириштир, 22,1 хуу кызырылган. Чиик үлетпүрнүң бүдүрүлгелери бүдүрүлге хемчээлин 2,4 катап, а тудуг материалдарының үлетпүрү — 1,9, полиграфия болгаш машина тудуушкуну — 1,7, далган-крупа үлетпүрү — 1,5 катап кудулаткан.

Үлетпүр бүдүрүлгезиниң кол-кол хемчээли колдуунда-ла күрүне бүдүрүлгелеринге болгаш өнчүнүң холушкак хевирлиг бүдүрүлгелеринге онаажыр.

Нити байдалды ап көөр болза, адырлардан бүдүрүлге өзүлдези чүгле өңнүг металлургияда демдеглеттинген. Ооң-биле кады, эъттиг консервалар бүдүрери 1995 чыл-биле деңнээрге, 2,4 катап ковудээн, балык тудары — 2,3, дус казып тывары — 2,2, балыктың бараан болур продукциязы — 1,7, алдын тывыжы — 7,7 хуу, ажыл-агый хереглелинге ыяш үндүр сөөртүлгезин — 5,9 хуу ковудеткен. Алгы заводу (139,1%), «Ойна» алдын тывыш артели (117,6%), Улуг-Хем ыяш үлетпүр ажыл-агыйы (109,1%), Тываның электри четкилери (105,6%) болгаш «Бай-Хаак хлеб» КХЭ (102,1 хуу) 1995 чылда турганындан бүдүрүлге хемчээлиниң өзүлдезин чедип алган.

Республиканың үлетпүрү 145,8 млрд. рубльдиң хереглел бараанарын бүдүрген, кудулаашкыны 9,9 хуу болган, ооң иштинде аъш-чем продуктулар — 40,7, аъш-чем аймаанга хамаарышпас бараанар — 47,3, ээзирер суксуннар кылыгларының талазы-биле — 20,1 хуу.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ

Ажыл-агыйларның бүгү хевирлери мал продуктуларының кол-колун 1996 чылда мынчаар бүдүрген. (**Бирги көзенекте** — 1996 чыл, **ийигизинде** — 1996 ч. 1995 чылга хуу-биле, **үшкү көзенекте** — 1995 ч. 1994 чылга хуу-биле):

Бүдүргени:			
Эът (эътке үндүрер дээн малдың, куштуң дириг деңзизи), (муң тонна)	32,6	98,9	103,4
ооң иштинде кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелери	6,3	86,2	101,5
сүт (муң тонна)	57,2	95,7	95,1
ооң иштинде кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелери	7,4	66,0	74,0
хой дүгү (тонна)	856	87,7	85,2
ооң иштинде кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелери	464	79,3	76,3
чуурга (млн. борбак)	29,4	79,9	87,9
ооң иштинде кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелери	22,9	74,8	90,7

Эът бүдүрүлгезинде хой, өшкү (58%), мыйыстыг бода мал эъди (33%) колдап турар. Чурттакчы чоннуң бир кижиге онаажтыр эът бүдүрүлгези (соккан деңзизи) 1995 чылда 58 кг турганындан 54 кг болган, сүт — 1995 чылда 193 турганындан 185 кг, чуурга — 119 турганындан 95 борбак.

Хууда садыг четкилерин, нитиниң чемненилге черлерин дамчыштыр, орнажылгага болгаш рынокка бар картофель, ногааларны, тарааның 40 хуузун, сүттүң чартыындан хөйүн, эъттиң дөрттүң үш кезиин (тонна) саткан.

Баш удур чоруткан санаашкын езугаар ап көөрге, малдың бүгү хевириниң өзүлдези чурттакчы чоннуң 1995 чылда хууда ажыл-агыйынга турганындан, амгы үеде арат, тараачын ажыл-агыйларда аът, куштар, иви бажы өзүлделиг. Ону дараазында сан-чурагайлар-биле көрээлиңер. (1997 чылдың январь 1-де байдал-биле. **Бирги көзенекте** — муң баш, **ийигизинде** — 1996 ч. январь 1-де байдалга хуу-биле, **үшкү көзенекте** — 1997 чылдың январь 1-де байдал-биле нити мал бажының санынга үлүү):

Мыйыстыг бода мал	174,0	92,8	100,0
кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелери	47,6	78,2	27,4
чурттакчы чоннуң ажыл-агыйы	114,2	101,0	65,6
фермер ажыл-агыйлар	12,2	90,2	7,0
ооң иштинде инек	75,1	94,6	100,0
кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелери	18,5	78,4	24,6
чурттакчы чоннуң ажыл-агыйы	51,2	102,8	68,2
фермер ажыл-агыйлар	5,4	88,9	7,2
Хаваннар	45,6	94,2	100,0
кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелери	4,5	68,2	9,9
чурттакчы чоннуң ажыл-агыйы	37,7	99,8	82,7
фермер ажыл-агыйлар	3,4	86,8	7,4
Хойлар, өшкүлер	780,4	90,7	100,0
кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелери	384,7	83,1	49,3
чурттакчы чоннуң ажыл-агыйы	337,6	101,1	43,3
фермер ажыл-агыйлар	58,1	91,1	7,4
Аът	39,3	97,3	100,0
кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелери	16,3	84,9	41,5
чурттакчы чоннуң ажыл-агыйы	20,2	109,5	51,4
фермер ажыл-агыйлар	2,8	103,4	7,1

Малдың бүгү хевирлеринге баш санының кызырлыр чоруу кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринде уламчылап турар. Иви бажының 1996 чылда 23 хуу, куштарның колдуунда 27, хой, өшкүнүң 9 хуу кызырылганы онза дүвүреңни болдуруп турар. Республиканың кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринде малдың чаш төлү 1995 чылда турганы-биле деңнээрге — бызаа 20,5 хуу, хураган, анай 5,8, хаван оолдары 26,7 хуу кызырылган. Төрүүр 100 инектен бызаа алганы 1995 чылда 40 баш турган болза, 41 болган, хураган, анай анаа чүүлдештир — 66, 58.

Мыйыстыг бода малдың чидирии, олүп хоралар чоруу колдуунда 44 хуу кудулаан, хой, өшкүнүү — 38. Хаван бажының камгалалы баксыраан, ооң түңнелинде, ооң чидирии 1995 чылда турганындан 17,5 хуу хөй болган.

1997 чылдың январь 1-де байдал-биле арат, тараачын ажыл-агыйларының саны 2202 боор турар, чериниң шөлү — 210,8 муң гектар. Араттарга болгаш тараачыннарга республиканың ажыглалдыг черлериниң 6,6 хуузу, тараа шөлдериниң 12,8 хуузу онаажыр. Ол ажыл-агыйлар бүдүрүлгезинде тараа өстүрерин (нити бүдүрүлгеден 1996 чылда олар тарааны 13,3 хуузун алган), картофельди (5,9%), ногааларны (9,6%) колдадып турар. Эрткен чылын олар 6 хуу хире эътти, сүттү — 10 хире хуузун бүдүрген.

Тарааның кол бүдүрүкчүлери моон мурнунда турганы дег, кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелери боор артпышаан (нити бүдүрүлгениң 84,4%). Картофель болгаш ногаа бүдүрүлгези чурттакчы чоннуң ажыл-агыйларында (87,5%, 66,7%).

ТРАНСПОРТ БОЛГАШ ХАРЫЛЗАА

Чүък сөөртүлгези. Автомобиль транспорту-биле 1996 чылдың дургузунда 627,4 муң тонна чүъктү сөөрткен, ол ооң мурнунда чылдың деңнелинден 46,3 хуу

Суг оруу-биле 4,2 муң тонна чүък сөөртүнген, оларның иштинден сал-биле арга-ыяш дажыглааны — 2,7 муң тонна, 1,1 муң тонна нефть продуктулары, 0,4 муң тонна чүък сөөртүнген.

Агаар оруунуң транспорту-биле доктаамал авиасөөртүлге 1995 чылда 443 тонна турганындан 241 тонна болган.

Пассажирлер аргыштырылгазы. Транспорттуң бүгү хевирлери-биле 12548 муң кижини аргыштырган, 1995 чылдың деңнелинден ол 95,2 хуу.

Харылзаа. Ооң бүдүрүлгелери 39,7 млрд. рубльдиң ачы-дузазын чедирген, ооң иштинде 12,3 млрд. рубльди чурттакчы чонга чедиртинген.

КАПИТАЛ ТУДУГ

Акшаландырыышкынның бүгү үндезиннериниң күсели-биле 1996 чылда өнчүнүң бүгү хевирлериниң бүдүрүлгелери, организациялары 44,9 млрд. рубльдиң кол фондуларын киирген, ооң 7,7 млрд. рубли күрүне секторунуң бүдүрүлгелеринге хамааржыр.

Республиканың экономиказының болгаш социал адырының хөгжүлдезинге 81,2 млрд. рубль инвестицияны ажыглаан, 1995 чылдаазындан ол 3,8 катап эвээш. Бүдүрүлге ужур-дузалыг объектилерге 42,9 млрд. рубльди үндүрген (52,8%). Инвестицияның хөй кезиин күрүне секторунуң бүдүрүлгелери ажыглаан.

Өнчүнүң бүгү хевирлериниң тудуг организациялары, 100 хире кижи чедир ажылдап турар биче бизнес организацияларын киириштир (1996 чылда оларның саны 144 турган), 64,9 млрд. рубльдиң ажылдарын кылган, ооң иштинде боттарының күжү-биле 61,1 млрд. рубльдиин кылган, ол 1995 чылдың деңнелинден 2,8 катап эвээш.

БАРААННАРНЫҢ ХЕРЕГЛЕЛ РЫНОГУ

Республиканың чурттакчы чонунга 1996 чылда хереглел бараанарын 689,5 млрд. рубльге садып саарган. Херек кырында ооң хемчээли 1995 чылдың деңнелинден 17,1 хуу кызырылган. Күрүнениң эвес адырда үүрмектеп садар бараан саарылгазының 87 хуузу хаара туттунган. Нити бараан саарылгазының 56-дан ажыг хуузу аъш-чем бараанарын садарынга онаажып турар, ону садып турар хемчээли 4,6 хуу улгаткан болгаш 388,0 млрд. рубль болган. Чурттакчы чонга аъш-чемниң эвес бараанарны 301,5 млрд. рубльге саткан, 1995 чылда турганындан 35,1 хуу эвээш.

Албан ёзузу-биле бүрүткээн садыг албан черлериниң үүрмектеп садар бараан саарылгазы 387,4 млрд. рубль болган. Ооң-биле кады садыг черлериниң кол-кол хереглел бараанары-биле хандыртынганында улуг өскерилгелер болбаан. Ынчалзажок хереглел рыногу чуурга, янзы-бүрү үстер-биле долу хандыртынган. Бараанарның шынары моон мурнунда турганы дег база-ла стандарттарның негелдезинге дүүшпейн баар чоруктар бар.

ӨРТЕКТЕР

Бистиң республикада хереглел өртектери 1996 чылда 29,3 хуу өскен, ооң иштинде аъш-чем бараанарынга — 26, аъш-чемниң эвес бараанарга 27,1, төлевирлиг ачы-дуза чедирилгезиниң тарифтери — 63,8 хуу өскен. Хереглел бараанарынга болгаш ачы-дузага инфляция Россияның ортумак көргүзүүнден 7 хуу бедик болган. Хереглел өртектериниң айда ортумак өзүлдези 1995 чылда 8.2 турганындан 2,2 хуу болган. Июль — сентябрь айларда өртектерниң улуг эвес кудулаашкыны болганы демдеглеттинген.

1996 чылдың январь 1-ден 1997 чылдың январь 1-ге чедир одалга үлетпүрүнде өртектер (2,2 катап), аъш-чем (1,6 катап), арга-арыг болгаш ыяш үлетпүрүнде (1,5 катап) өскен. Чиик үлетпүрде өртектер өзүлдези муң-не чүгээр (7%) болган. Нитизи-биле үлетпүрде өртектер чыл дургузунда 66,1 хуу өскен.

Тудуг организацияларының садып ап турары кол-кол материалдарының өртектери чыл дургузунда 22 хуу өскен боор турар. Кодээ ажыл-агый продуктуларын садып алырының өртектериниң деңнели 1996 чылда 43 хуу улгаткан.

САҢ-ХӨӨ

Республика бюджединче боттуң орулгаларының кирери 1996 чылда 151,8 млрд. рубль болган азы 21,6 хуу. Ооң кол-ла үндезини орулгадан үндүрүг боор турган (нити түңден 6,4%) болгаш хамаатылардан үндүрүг — (36,6%).

Бюджет чарыгдалының нити түңү 703,7 млрд. рубль болган. 1996 чылдың январь—ноябрь айларында үлетпүр, тудуг, транспорт бүдүрүлгелериниң ажыл-чорудулгазының саң-хөө түңнелдери 76,6 млрд. рубль карылгалыг болган, ооң иштинде үлетпүрде — 51, 4 млрд. рубль (67,1%). 1995 чылдың ол-ла үезинге дүүштүр алыр болза, карылгалыг бүдүрүлгелер ковудээн. Күрүне секторунда карылгалыг бүдүрүлгелерниң үлүү 1995 чылдың январь — ноябрьда 66,4 турганындан 59,5 хуу. Үлетпүр, транспорт, тудуг, кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң хүлээлге талазы-биле нити өрези (чээли өрези, банк чээлизинге өре) 1996 чылдың декабрь 1-де 556,5 млрд. рубль четкен, оон 373,7 млрд. рубльдиң (67,2%) төлээриниң хуусаазы эрткен.

Төлээр хуусаазы эрткен чээлилер талазы-биле өрелерниң 1996 чылдың эгезинге хамаарыштыр эң хөй кезии бараан берикчилеринге төлээр өрелер болур — 155,7 млрд. рубль.

Экономиканың хайгаарал-учётка алган адырларының төлээр өрези 199,3 млрд. рубль четкен, ооң иштинде төлээр хуусаазы эрткени 155,9 млрд. рубль азы 78,2 хуузу.

КҮШ-АЖЫЛ РЫНОГУ БОЛГАШ ЧУРТТАКЧЫ ЧОННУҢ АЖЫЛГА ХААРА ТУТТУНГАНЫ

Экономикага салдарлыг, идепкейлиг чурттакчы чоннуң саны 1996 чылдың төнчүзүнде 143,4 муң кижи турган азы республиканың чурттакчы чонунуң нити санындан 46,4 хуу. Оларның арзындан 118,8 муң кижи (82,8%) экономикада хаара туттунган, 24,6 муң кижи (17,2%) ажыл чок турган, ынчалзажок ажыл тып алырының аргазын олар бүгү делегейниң Күш-ажыл организациязының методологиязы-биле дилеп турганнар, ажыл чок кижилер кылдыр санаттынып турганнар.

Чонну ажылга тургузар күрүне албан черлериниң органнарынга декабрь төнчүзүнде, күш-ажылда хаара туттунмаан 6,1 муң хамааты учётка турган. Ажыл чок кижиниң статузун 5,0 муң кижи алган азы 82,1 хуу. Ажыл чок кижиге көрдүнген пособиени 4,6 муң кижиге тывыскан. Ажылдакчылар негеттинип турар бүдүрүлгелер, организациялар 27 кижи херегленип турарын хамаатыларны ажылга тургузар албан черлеринге дыңнаткан. Ынчап кээрге, учётта алдынган ажыл чок кижилерге хамаарыштыр, чаңгыс кижи хүлээп алыр ажылга 224 кижи онаажып турган, 1995 чылда ол сан 143 турган.

Улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелерде ажыл-биле долу эвес хандыртынган байдалдарда ажылдап турарларның саны 5,1 муң кижи Оларның 0,6 муңу долу эвес ажыл неделялыг (хүн) ажылдап турган, 4,5 муң кижи байдалдың аайы-биле аргажоктан ээлчег чок шөлээ алыр ужурга таварышкан.

ЧОННУҢ АМЫДЫРАЛЫНЫҢ ДЕҢНЕЛИ

Республиканың чаңгыс чурттакчызынга хамаарыштыр алыр болза, айда ортумак акша орулгазы 401 муң рубль болган. Херек кырында бар акша орулгазы 1995 чылдыындан 11 хуу кудулаан.

Акша орулгазының деңнели-биле чурттакчы чоннуң арзында ылгал кандыг? Чурттакчы чоннуң эң шырак хандыртынган 10 хуузу муң үлүүнге акша орулгазының 33,4 хуузу (1995 чылда — 36,3%) онаажып турган, а оларның оон арай [illegible] хандырылгалыг 10 хуунга — 1,6 хуу (1,3%). Чурттакчы чоннуң 36 ажыг хуузу ортумак деңнелден куду орулгалыг болган. (1995 чылда 73%). Россияның Күш-ажыл министерствозунуң методиказынга дүүштүр тодараттынган амыдырап-чурттаарынга көрдүнген эң кудуку хемчээлдиң деңнели айда бир кижиге онаажтыр 1996 чылда 528,2 муң рубль турган.

Айда ортумак шалың социал төлелгелерни киириштир, 1996 чылда 689,9 муң рубль болган, 1995 чыл-биле деңнээрге, ол 1,6 катап өскен. Айда ортумак шалыңның херек кырында хемчээли 1995 чылдың деңнелинге 101 хуу. Кодээ ажыл-агыйда, культура болгаш уран чүүлде, арга-арыг ажыл-агыйында, улус өөредилгезинде, тудугда, чиик үлетпүрде, тудуг материалдары үлетпүрүнде санаан шалың акшазы республикада ортумак деңнелден куду. Шалың төлевири бюджет адырында болгаш тудугда саадап турар. Үлетпүрнүң бүдүрүлгелеринде, тудугда, транспортта, кодээ ажыл-агыйда, кадык камгалалында, улус өөредилгезинде, эртем болгаш культура черлеринде күш-ажыл дээш төлевир акша-хөреңгизин узаткан өре 1997 чылдың январь 1-де байдал-биле 150,0 млрд. рубль боор турар. Шалың төлевириниң талазы-биле бюджет өрезиниң түңү 86,2 млрд. рубль, (бүгү өрениң 57,7 хуузу).

Республикада демографтыг байдал кудулап турар. Төрүттүнериниң саны 1995 чылдаазы-биле деңнээрге, 434 кижиге эвээжээн (7,7%). а өлген кижилерниң саны 74 кижиге ковудээн (2%). Чурттакчы чоннуң немей өзүлдези муң чурттакчыга онаажтыр 5 кижи, 1995 чылда ол көргүзүг 6,9-биле санаттынып турган.

Эрткен чылын грипп, тыныш органнарының 36,8 муң аарыглары бүрүткеттинген, ооң 78,8 хуузу 0-14 хар назылыг уругларга онаажып турар.

Кем-херек үүлгедиглериниң саны чурттакчы чоннуң 10 муң кижиге хамаарыштыр алыр болза, 247, ол көргүзүг 1995 чылда 273-биле санаттынып турган. [illegible] оорлаар чоруктар, улуг хемчээлдерге экономиктиг кем-херек үүлгедиглери ковудээн. Кем-херек үүлгедиглерин илередип ажыдары 1995 чылда 54,4 хуу турган болза, ол эрткен чылын 61,3 хуу болган.

Тыва Республиканың Статистика талазы-биле күрүне комитеди.

Тыва Республиканың президентизиниң албан-дужаалынга кандидат К.-К. Д. Аракчааның бүзүреттирген кижилерин бүрүткээр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

1997 чылдың февраль 6. №№ 156. 159.
Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Президентизиниң албан-дужаалынга кандидат К.-К. Д. Аракчааның бүзүреттирген кижилерин томуйлаар дугайында билдириишкинин болгаш ооң бүзүреттирген кижилери болурунга чөпшээрешкениниң дугайында хамаатыларның билдириишкиннерин чугаалажып көргеш, «Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 14 болгаш 36 чүүлдеринге дүүштүр Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың президентизиниң албан-дужаалынга кандидат Каракыс Донгаковна Аракчааның бүзүреттирген кижилерин мында кожкан даңзыны ёзугаар бадылаар болгаш доктааткан чурумнуң шынзылгаларын оларга тыпсыр.

2. «Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 36 чүүлүнүң чайгылыш чок сагыырын чагыргаларга (ажыл берикчилеринге), күрүне эрге-чагыргазының эргелеп башкарылгазының удуртукчуларынга дагзыр, ында бүзүреттирген кижилерни бүрүткээн болгаш оларга шынзылгаларны тывыскан соонда, оларның дилээн ёзугаар агитация болгаш кандидатты соңгуурунга дузалаар эске-даа ажылдарны чорударынга төлевир чок шөлээ бээрин көрген. Чүге дизе, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнары, чер-черде эргелеп башкарылга органнары, а ол ышкаш оларның албан-дужаалдыг кижилери албан-хүлээлгелерин күүседип турар үеде соңгулда мурнунуң агитациязын чорударын, соңгулда мурнунуң материалдарын тарадырын кылып болбас дээрзин «Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 37 чүүлүнде хораан.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазы Н. ОНДАР.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының харысалгалыг секретары К. БУДУК-ООЛ.

Тыва Республиканың Президентизиниң албан-дужаалынга кандидат К.-К. Д. Аракчааның бүзүреттирген кижилериниң ДАҢЗЫЗЫ:

1. Монгуш Дагба Ламаевич
2. Монгуш Галина Алдын-ооловна
3. Оюн Валентина Дываевна
4. Лопсан Аяс Леонидович
5. Мельников Геннадий Владимирович
6. Тохина Тамара Петровна
7. Коротков Владимир Филиппович
8. Ионов Виктор Иванович
9. Голубев Владимир Николаевич
10. Арбатова Мария Ивановна
11. Федотов Юрий Александрович
12. Кенден Александр Донгакович
13. Журавлев Эдуард Викторович
14. Журавлева Татьяна Сергеевна
15. Агбаан Кира Кончуковна
16. Огнев Сергей Владимирович
17. Тишковская Евгения Леонидовна
18. Мөнге Владимир Александрович
19. Мындримаа Леонид Сатович
20. Мындримаа Ярослав Цепям

ФЕСТИВАЛЬ ЭРТЕР

Кызыл хоорайга февраль 28-тен март 2-ге чедир «Аныяктар болгаш спорт Ш. Д. Ооржактың кандидатуразы дээш» деп фестиваль эртер. Ук фестивальды «Бистиң бажыңывыс Россия — Тыва» деп аныяктар организациязы эрттирер. Ооң сорулгазы: Президент соңгулдаларынга кордакчы Ш. Д. Ооржакты деткиири, Тыва Республикага спортту хөгжүдери, өзүп орар спортчуларның мергежилин бедидери, билдингир спортчуларны хүндүткеп байырлаары болгаш культурлуг дыштанылганың янзы-бүрү хевирлерин сайзыраңгайжыдары.

Фестивальды эрттирериниң оргкомитеди сценарийни ажылдап кылган. Маңаа Кызылдың, Абаканның, Минусинскиниң болгаш кожууннарның спортчулары дараазында хевирлерге маргылдажырлар: хол бомбуу, баскетбол, бут бомбуу, ча адары, стол теннизи, аар атлетика, бокс, кикбоксинг, бильярд дээш, оон-даа өске.

Фестивальды нитизи-биле Тывада девискээр хөй-нити «Улусчу бажың» албан чери удуртуп башкарар болгаш чарыгдалдар болгаш шаңналдарны бодунга алган. Ужуражылгалар, маргылдаалар арзында Тываның билдингир артистери номерлерни чонга бараалгадыр. Маргылдааларның колдуу «Херел» болгаш Спорткомплекстиң спортчу залдарынга эртер, кирери халас.

Каң-оол САТ.

МЫНДЫГ КИЖИ ЧУРТТАП ЧОРУУР

БИЧИИ ЧОРААНЫ

Чылбаа Хелеевич Ооржак 1935 чылда Алдан-Маадыр сумузунуң Ак деп черге [illegible] арат өг-бүлеге төрүттүнген. Ачазы дөрт харлыында-ла чок апарган. Бичии оол кырган-ачазының холунга келген. «Оглумнуң оглун оодум азырап, амыдыралдың оруунче аъткарып, төлептиг кижи кылдыр өстүрүп каар мен» дээш бодал-биле кырган-ачазы ооң кижизидилгезинче улуг кичээнгейни салып турган. Оол чеди харлыынга чедир кырган-ачазы сугга мал-маган кадарып, сиген-ширбиин белеткежип, тараа тарып, ажаажып, Манчүректиң чурумалдыг черлериниң каас-чараш бойдузун магадап көрүп өзүп келген. Кажан улуг ССРЭ-же фашистиг Германияның аг-шерии оор езу-биле халдаанда, Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында фронтуга дузалажыр талазы-биле кылып билир ажылдарын кылып, кырган-ачазы-биле ол бичии-даа бол, бодунуң үлүүн киирген.

Ол үеде эртем-билигже чүткүл непереңгей турган. Оглу билиг чедип алзын дээш, кырган ада-иези Чылбааны өөредири-биле Хорум-Дагга эккелген. Анаа ол бодунуң үе-черге эштери-биле дөрт класска чедир өөренген. Ынчан Хорум-Дагга эге школа турганы-биле, өөредилгени Чадаана школазынга уламчылаар апарган.

Шала күскээр Хорум-Даг школазының дөрткү клазының чээрби хире доозукчулары Чадаанага өөрени берген. Өскелерни таныыр эвес, ынчангаш боттары-ла ынаар аңгы черге бо-ла бөлүглежип бээрлер. Боттарының школазынга ышкаш ындыг амыр, хостуг чаңнаар чүве чок, тоомаанныг, дыңнангыр өөренип чоруп турганнар.

Бир-ле катап кичээлдер соонда, чемнениринге Чылбаа столоваяга келген. Долгандыр көргүлээрге, Хорум-Дагдан келген өөрлери көзүлбес болган. Оолдуң сагыш-сеткили дораан-на караңгылаш дээн. Анаа ыызыдаа кээр. Чемненип алганын безин ол билбейн барган. Үр-даа боданмаан, дургуннап чаныпкан. Чылбаа дүъш соонда, Чадаанадан Хорум-Даг уунче углай чадаг базыпкан.

Шала орайтап келгенде ол Ак-Хая артының кырынга келген. Артынче көрген — Чадаана ол ыракта, мурнунче көрген — Хорум-даг ол ыракта. Канчаарыл? Дедир чоруур дээрге, ол кударанчыг. Чанар-ла. Ындыг бе дээрге Шеминиң азаларлыг артын канчап ажып, эртип алырыл? «Кижини дужаптар чүве дээни кай. Өршээ, өршээ! Анаа тайбың-на болзупам. Бак чүве ыңай турзун!» деп чалбарывышаан, оол бурунгаар хере базыпкан. Хенертен Чылбааның караанга аъттыг кижи бараны көстүп, олче уткуй челзип кел чораан. Оолдуң амыраанының чүге деңнээр. Чоокшулап келзе-ле, Хорум-Даг чурттуг ирей болган.

— Мындыг орай чадаг бо канчап чорууруң ол чүвел, аал — деп, ирей дораан-на чугаалажы берген. — Душ боор, чорук чораан оттугтөрге таваржы бергеш, сени алгаш барза канчаар сен. Оон кортпайн тур сен бе?

Чылбаа ыыт чок, доңгайыпкан турган.

— Че, ындыг-дыр, оглум. Сени мен мында чоокта Шеми аалынга чедирип каайн. Аңаа хонуп алгаш, эртен чанар сен шүве — дээш, ирей оолду ушкарып алгаш, чоок аалга аппарып каан.

Чылбаа аңаа хонган. Эртенинде аалдың улузу оолду тергелиг аътка олуртуп алгаш чорупкан. Ырактан-на оглун танып кааш, авазы тергелиг аътче уткуй маңнапкан.

—Чүге чедип келдиң, оглум? — деп, оглун ол-бо чыттап, бажын хоюңнадыр суйбавышаан, авазы оон дегийт айтырган.

—Үш хонук шөлээ дилеп алдым, авай — деп, оол харыылаан.

Оглунуң мегелеп турарын ава кайын билир боор. Харын ол оозун чассыдып, өөнче киирген, ажын-чемин сала-ла берген.

Ийи хонганда Чылбааның мегези туттурган. Ону билип кааш, ава оглун кончуп шаг болган. Бир эттээн-даа.

— Өскүс-чавыс кижи-дир сен, оглум. Өөренип алыр болгай. Ынчап турба даан, оглум — деп, ава чаңчап, сургап-даа турган.

Чылбааны күш-биле Чадаана школазынга авазы чедирип каан. Оон соонда оол кичээлдерден-даа деспестээн, чанаттаарын-даа соксаткан. Эртем-билигниң далайынче эжиндирип кирипкен.

ЧАЛЫЫ ҮЕНИҢ ЧЫЛДАРЫ

Кижиниң амыдыралынга бир онзагай солун үе — чалыы назынның чылдары. Ындыг үе Чылбаа Хелеевич Ооржакка солун эрткен. Ооң бичии чылдары Тыва Арат Республика үези, чалыы назын чылдары — Тыва Автономнуг Область үези болган. Ол-ла хамык чылдарның үскүлежиинге таваржып, Тываның аңгы-аңгы чадаларда хөгжүлделериниң үезинде ол бодунуң амыдыралынга хөйнү көрген. Ооң уламындан ол солун амыдыралды чурттап эрткен.

Аныяк оол школаны дооскаш, Хөндергей школазынга башкылап берген. Үр-даа болбаанда, оолду шериг албанын эрттирери-биле кыйгырты берген. Чылбаа оон ойлап-дескен-даа, а харын күзелдиг-биле ыдыктыг хүлээлгезин күүседип, Ыраккы Чөөн чүк кайы сен дээш хапкан. Аңаа ол дадыгыышкынның, бергелерге торулбас тура-соруктуң, чүткүлдүң школазын эрткен.

Санныг хуусаа саадаар эвес, удаваанда оол төрээн Тывазынга ээп чанып келген. Ол оон хол куруг, анаа олурбаан. Чыраа-Бажы школазынга пионер вожатыйлай берген. Бичии чаштарның чаптанчыг ажы-чаңы, оларның бот-идепкейлиг, тура-соруктуг тимуржу ажылдары шеригден келген аныяк оолга дыка эргим болган. Чаштарның дыңнангыр, сонуургаачалын чүү дээр! «Че, уруглар, хөй саазыннардан чыгкаш, бирги черже үнер-дир!» азы «Суурда кырганнарывыска дузалажыптар бис бе!» дей кааптар болза-ла ол-ла, чаштар кымыскаяктар дег, кыймыңнайны-ла бээр. Өөрениринге сундулуг, ажылдаарынга ынак чаптанчыг-ла чаштар.

Чылбаа пионер вожатыйлавышаан, школаның эге класстарынга башкылап база турган. Аныяк оолдуң ындыг кызымак чорууң күш-ажылга ынаан школаның аныяктары эскерип кааш, ону комсомол секретарынга томуйлап алган. Ол бүзүрелди Чылбаа шынзыдып шыдаан. Ооң башталгазы-биле аныяктар школага хөй санныг солун ужуражылгаларны, диспуттарны, тускай тематиктиг кежээлерни эрттирип келген. Оолдуң организасчы эки ажылы улуг үнелелди алган. Ону Чөөн-Хемчик районнуң комсомол организациязының кодээ ажыл-агый килдизиниң инструкторунга ажылдаары-биле шилчиткен.

Ам-даа бурунгаар, эштер,
Ам-даа тиилелгеже, ура!

Тываның аныяк-өскениниң езулуг-ла идепкейжи, патриотчу чылдары ол-ла болгай. Хоорай, суурларда спортчу шөлдер, культура одаглары черле ээн турар эвес. Баянның үделгези-биле салгын үндүр вальстап, чараш, шимченгир твистеп, чарльстоннап, хоккей, хол-бөмбүү, баскетбол, лаптуу дээш, янзы-бүрү спортчу оюннарга хөй-ле киржир улус — аныяктар. Ажыл-агыйның кандыг-даа ажылдарынга аныяктар дорт киржип, боттарының шалыпчы ажылчижи-биле чайынналчак чединишкиннерни чаалап ап келген. Шак ындыг аныяктар-биле эгин кожа ажылдап, ойнап-хөглеп, оларның баштыңы болур салым-чол Чылбаа Хелеевичиге таварышкан. Ол янзы-бүрү чылдарда өг-бүлезиниң аайы-биле Хорум-Даг, Чыраа-Бажы, Чыргакы сумуларынга комсомол секретарьлап ажылдаан. 1960 чылда ВЛКСМ Чөөн-Хемчик райкомунуң бирги секретары апарган.

Чылдар эрткен тудум, амыдырал байлакшып, эртем-техниктиг сайзырал хөгжүп орган. Ындыг болганда кижи, үениң аайы-биле, бодунуң билиин база бедидер апаар. Чогум-на ындыг сорулганы мурнунга салып, Чылбаа Хелеевич өг-бүлезиниң хереэжен ээзи Ирина Ивановна-биле өөренир деп шиитпирлеп алган. Кайызы-даа Бурятияның Доржу Банзаров аттыг күрүне институдунуң биология-химия факультединиң сургуулдары апарган. Аныяк өг-бүлеге студент чылдар амыр эвес болган. Бергелер турза-даа, кайызы-даа салып алган сорулгазын чедип шыдаан. Бышкан билиглиг башкыларны Иймө ортумак школазының коллективи хүлээп алган. Башкылап ажылдавышаан, ол школаның хөй-нити ажылынга доктаамал киржип келген. Ооң улусту эвилелдеп билир талазы улам тода көстүп эгелээн.

ӨВҮРЖҮЛЕР-БИЛЕ КАДЫ

Кижиниң үе шылгаар. Чылдар эрткен тудум Чылбаа Хелеевичиниң төлептиг мөзү-шынары илерэп, чон-биле аралажып, чугаалажып билир талазы бир онзагайы-биле ылгалып турган. Ындыг кадрларны партия ажылдакчылары аажок үнелээр. Ындыг үнелелге Чылбаа Хелеевич таварышкан. СЭКП Чөөн-Хемчик райкомунуң бирги секретары Ш. Д. Куулар аныяк оолду «Искраның» партия эге организациязын удуртур ажылга томуйлаан. Аңаа ажылдай бергеш, ол чонче улам чоокшулап, оларның амыдыралын ханы билип, оларның-биле сырый ажылдап турган. Чоорту политиктиг билиин бедидери-биле Чылбаа Хелеевич Новосибирскиде партияның дээди школазынга өөренип кирген.

(Төнчүзү 3-кү арында).

Чазактың отчёдун номчуп таныышкаш...

КЫЛДЫНГАН АЖЫЛ ХӨЙ

Тыва Республиканың Чазааның беш чыл дургузунда кылган ажылынга отчедун номчуп көргеш, бодумнуң бодап, билип турарым-биле эрткен беш чылдарда канчаар-даа аажок хөй ажылдар кылдынганын биживес аргам чок болду.

Рынок экономиказының шилчилге үе-чадазында Тыва Республиканың баштайгы Президентизи Ш. Д. Ооржактың база Чазактың чанышсыныш чок, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдези, политиктиг быжыг туружу дээш ажылдап келгенин эрткен беш чылда караавыс-биле телевидениеден көрүп, радиодан дыңнап, солун, сеткүүлдерден номчуп келдивис.

Тыва Республиканың хоойлузу, бот-догуннаан чоруун, сүлде демдээн, тугун, ыдык ырын хүлээп алганы, кадр политиказын болгаш Чазакты эргелеп башкарарының чаартылгазын, күрүне тургузуун быжыглаарын болгаш политиктиг системаның реформазын, экономиканың чаартылгазын, рынок инфраструктуразын тургусканын, социал адырның чаартылгазын, материалдыг бүдүрүлге адырларының реформазын, даштыкы экономиктиг болгаш девискээр аразының ажыл-чорудулгазын, бо-ла бүгүнүң кезек аайы-биле кончуг делгереңгей отчедун «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлап, Чазактың кежигүннерин чорудуп, чонга таныштырып турары кончуг эки. Кандыг-даа ажылды кылып турда, чедер-четпес чүүлдер туруп кээрин херек кырында амыдырал көргүзе бээр болгай.

Кадр политиказының талазы-биле кадрларны ажылдап шыдаарын барымдаалап шилип алганы кончуг шын.

Кадык камгалалының талазы-биле 40 оруннуг эмнелге бажыңын Шагаан-Арыг хоорайда, Каа-Хем суурда 60 оруннуг эмнелгени, 96 оруннуг эмнелгени Мугур-Аксы суурда, 300 кижи шинчидер поликлиниканы Туран хоорайда, 48 оруннуг божудулга бажыңын Сүт-Хөлде, Качык эмнелге пунктузун, өөредилге талазы-биле 1992—96 чылдарда 2389 олуттуг школаларны ажыглалда киирген. Оларга Дерзиг-Аксында, Сөөштүң, Элегес-Аксының, Ак-Даштың, Хорум-Дагның, Шуурмактың, Суг-Аксының, Арыг-Бажының, Холчуктуң, Дүргенниң, Качыктың, Көк-Тейниң школалары, тыва-түрк лицейниң өөредилге корпузу, Ак-Чыраа, Тээли, Ү-Шынаа школаларының уруглар удуур, чурттаар бажыңнары хамааржыр.

Тыва Республиканың Президентизиниң күжениишкиннериниң түңнелинде 150 сургуул өөренир № 12 профессионал училищени Тоора-Хем суурда, Кунгуртуг, Мөрен ортумак школаларында шенелде салбырларны база Кызыл-Даг, Мугур-Аксы суурларда тургусканы, канчаар-даа аажок улуг күжениишкинниг ажылдың түңнели-дир. Мында бижиттинген саннар, фактылар ол отчеттуг илеткелде кылдынган ажылдарның хензиг кезии дээрзин номчукчу билзе чогуур.

Чонга кылдынган, кылдынмаан ажылдар талазы-биле отчету таныштырып, чон ону номчааш, дыңнааш, сапал-опалып, чедер-четпес чүүлдерни анализтеп көөр ужурлуг.

1996 чылдың ноябрьда биске Дээди Хуралдың депутады, социал политика талазы-биле комитеттиң даргазы Л. Н. Чыргалан ужуражылга кылгаш барган. Ол ужуражылгадан бис эки чүве билип албаан бис, билип алыксавас-даа чордувус.

Кызыл хоорайның башкылары ажыл соксадыышкынын кылып турганы база анаа эвес. Чазакты бактаарының аргазын чорудуп турганы илдең. Херек кырында алгаш көөрге, ол ажыл соксадыышкынының эгелекчилери шуптузу аарыг деп бюллетеньнерлиг чоруп турган, а оларның хат-салгынынга алзыпкан чамдык аныяк башкылар, декабрь айда шалың төлевири чок артканнары эвээш эвес.

Ажыл соксадыышкынын чорудуп турда, Кызыл хоорайның ала-иелериниң негелде чогун шуут кайгаар бис. Келир үеде күрүне тургузукчулары чаш ажы-төлүнүң өөредилгезинче сагыш салбайн, башкылардан негелде кылбайн артып калган. Бир эвес акшаны республиканың кожууннарынга бергеш, Кызыл хоорай башкыларынга бербейн турган болза, өске херек, а бүгү Россияда чок акшаны Кызыл хоорайның каш борбак школазының башкылары ажыл соксадыптарга, Россияга акшаны чааптар эвес. Акша дээш ажылындан могаттыныр ажылдавайн турар башкы дээрге, башкы эвес-тир.

Декабрь айда өөренмээн хүннерин кышкы, часкы, чайгы дыштанылгаларда өөредир бис деп ол кандаай чүвел. Дыштанылга, дыштанылга-ла болгай, ол хүннерде өөреникчилерни өөредирге улуг ажык бербези билдингир-ле болгай.

Ынчангаш республиканың бүгү чону, башкылары, ада-иелери амгы Президентивис Ш. Д. Ооржакты катап соңгуп аар болзувусса, частырыг болбас.

Эрес-оол САТ.
Башкы.
Шекпээр суур.
Барыын-Хемчик кожуун.

ӨРТЕКТЕР АҢГЫ-АҢГЫ

Кижи бүрүзү амыдыраар аргазын боду тывар болганда, чүнү-даа кылып, чүнү-даа садып турар кижилер бар апарган. Ылаңгыя сөөлгү үеде хлеб садып эгелээн улус көвүдээн. Ында багай чүү боор. Ынчалза-даа ак-даа, кара-даа хлебтиң өртээ чаңгыс аай боор эвес. Кижи бодаарга, ону салыглап турар кижи боду бодап сатса эки хире. Бир талазында, кожуун, хоорай чагыргалары, санитар-эпидемиологтуг станция борта база хыналданы чорудуп, өртектерни база аразында сүмелешкеш, чаңгыс аай кылдыр доктаатса кандыг боор? Граммы чедер-даа, четпес-даа, чиг, бышкан, ак, кара дээш, кандыг-даа хлебтер бар-дыр. Өртектер дөгере дөмей боорга, шын эвес деп бодап тур мен. Кызыл хоорайывыста канчап хлебтер өртектери аңгы-аңгы ийик.

Ирина ООРЖАК.
Чөөн-Хемчик кожуун.

ТҮРЕП ЧУРТТАП ЧОРУУР БИС БЕ?

1996 чылда «Тываның аныяктары» солунга Алдын-оол Даржаа дээрзи мынчаар бижиди»: «Российның амгы байлаан богун пенсияда турар кижилер тургускан деп турар бис. Ол шын. Олар чурттуң байлаан, сүр-күжүн тургуспушаан, дөрт-беш өрээл бажыңнарны ээлчег езугаар алганы-даа шын. Ынчалза-даа ам байдал өскерилген-дир, олар чеден хар үезинде (бичии четпес, бичии ажыг-даа боор болур), уруг-дарыы өскен, аңгыланган, боттарының пенсиязы эрги санаашкын-биле чер албас, эде санаашкынга кирер ийи чыл стажты ажылдаар шагшинээ чок, ам кыраан назынында түрег көрүп чурттап чоруур»...

Шын харын. Ол хире назылыг улустуң пенсиязы кончуг эвээш. Сөөлгү үеде харын адакы пенсияны арбыдадыр немеп турар болу берген, чоорту деңнежип келир боор деп идегел бар. Пенсия эвээш-ле дээш, ол хире назылыг улус түреп чурттап чоруур дээнинге черле чөпшээрешпес мен. Мен чүгле чугаа ол дугайында чоруп турар болганда, Кызыл хоорайда үш-дөрт өрээлдиг бажыңнарда чурттап турар улуг назылыглар дугайында бо чүүлүмну бижидим. Амгы чеден (арай четпес азы ажа дүжүп чоруур) харлыглар дээрге, тыва интеллигенцияның үшкү салгалы болгай. Оларга улуг назылыг эртемденнер, чогаалчылар, эмчилер, башкылар, юристер, журналистер — ниитизи-биле эртем-билиглиг кижилер хамааржыр. Мен Кызыл хоорайга чурттаандан бээр бежен чыл чоокшулап тур мен. Ынчангаш улуг назылыг улустуң бажыңнарынга кирип чорбаан-даа болзумза, кым каш өрээлдиг бажыңныгыл деп чүвени билир мен. Бажың алыр ээлчегге он ажыг чылдарда турар, бир чаа бажыңга эвээш тывалар кирер болгаш, кымның каш өрээл бажың алганын улус билир боор чүве болгай. Үш, дөрт өрээлдиг бажыңнарда чурттап турар улуг назылыглар бар. Хөй өрээлдиг бажыңнарны, улуг эрге-дужаал-ла эдилевейн чораан болза, ийи борбак ашак-кадайга бербес, ажы-төлүнүң санын барымдаалап бээр турган. Ынчап кээрге, ам оларның ажы-төлү өскен, тускай амыдыралдыг, өглүг-баштыг, ажы-төлдүг. Кижи өзе берген ажы-төлдүг болганда, чүге түрээр боор, оларывыстың ачы-буянын көрүп чорбас деп бис бе? Тыва улус: «Ажы-төлүң өскен-баскан, амыраан кижи-дир сен, ам-на ийи даваның ханага азып алгаш чытпас сен бе» деп баштактанчып чугаалажыр. Ынчалза-даа кижи амытанда чыдар харык кайда боор. Өлгүже чедир ажы-төлүм, ажыл-хожулум деп дырбаңнаар, кажан амы-тыны үстүрге ам-на аңаа чүү-даа херек чок апаар.

Беш өрээлдиг бажыңнар сөөлүнде тыптып келген, ындыг бажыңнарда улуг назылыглар хөй эвес. Чүгле Тывада, Россияда эвес, делегейниң өске чурттарында безин Тываның эртем-билиин, культуразын, чогаалын нептередип чоруур ат-сураглыг чогаалчы, эртемден база тыва чоннуң ыры-хөгжүмүн чогаадып, сайзырадып, база-ла өске чурттарга бараалгадып чоруур билдингир композитор, ыраажы беш өрээлдиг бажыңнарда чурттап турарын билир мен. Оларның хары чеден акшан-даа болза, олар түреп чурттап турар дээр болза, кым-даа бүзүревес. Ам-даа адак-бышкаа чиик, бүгү назынында кылып келген ажылын уламчылап кылып, «чүс-даа чылда чурттавас бе» дижип олурарлар.

Кырган улус ам биеэги дег, дөө уруум идии чок, бо уруумга тон херек деп дүвүреп олурбас. Оларга идик-хеп, эт-сеп-даа улуг негеттинмес. «Хоочун коктуг, хола кактыг» дижири ышкаш, «коммунизм» үезинде садып алган эки шынарлыг эт-севиниң, харын-даа идик-хевиниң артыы бар, ол чедер. Чамдык чугула херек апарган чүвелерни уруг-дарыы эккеп бээр.

Ам А. Даржааның оон ыңай чүү дээнин көрээлиңер: «Ынчаарга олар бир янзы сайгарлыр болза, бо берге хүннерде безин хаан-кадын ышкаш чурттап болур ийик. Дөрт-беш өрээл бажыңнар дээрге, хөй миллион акшаның курлавыры-дыр, бир эвес оларны ийи-бир өрээлге орнааш, немелде өртээн алыр болза, 10-15 чылда алыр пенсиязындан хөй акшаны бөгүн дораан баш удур ап болур-дур. Олар кажан-даа ынчаар кылбастар, коммунисчи езуургак чорук оларның сөөгү-биле кады калыр».

Бис, шынап-ла, кажан-даа ынчаар кылбас бис. Бистер бо хүнде А. Даржааның бодап турары хаан-кадын чуртталгазындан дора эвес чурттап олурар бис. Негелдевиске дүүштүр кижи херглээр эт-септе, кедер идик-хепте, чиир аъш-чемде четпес чүве чок. Бистерни езуургааш, улуг бажыңнарында чурттап олурар деп автор кээргүс соора угаап олурар-дыр. Чурттап олурар бажың-балгадывыстың артыкшылдыг шөлдерин садып-саарып, ижип, чипкеш, «өске оранче» арлы бээр болзувусса, изивис базар, соовус салгаар ажы-төлүвүс бисти чүү дээрил?

Тыва кижи шаг-шаандан тура өгленген ажы-төлү-биле кады чаңгыс өгге чурттавас чораан. Кандыг-даа ядыы кижи дөргүл-төрелинден, кожа-хелбээ чонундан селиктенип, колданып-даа тургаш болза, уругларынга өөнүң чанынга бөдей өгнү өпейтип бээр чораан чүве-дир. Ынчангаш-ла «өгленир» деп сөстүң тывылганы-даа ында боор. Ам-даа бажың-балгатта чурттап олургаш-ла, «Урууң бажыңнанып алды бе?» дивес, «Урууң өгленип алды бе?» деп айтыржыр бис. Хамык чүвениң өртээ хүн бүрү өзүп турар бо берге үеде чурттаар оран-сава айтырыы моон соңгаар улам бергедээр. Ынчангаш келир үеде ол бажыңнарывыс уругларывыс, уругларывыстың уругларынга херек апаар дээрзин билип турар бис.

«...Ажылдаар шаг-шинээ чок». Кижи кырыырга оорга-мойнунуң, хол-будунуң чүстери аарыыр, туруучал, уттуучал апаары-ла шын. Ынчалза-даа кижи «кырып калдым, ам болдум» деп-даа бодап чорбас, «ам-даа шору-ла мен, ам-даа ажырбас-ла мен» деп бодап чоруур боор-дур. Чеден хар арай четпейн чоруур-даа болзумза, бүгү назынымда кылып чораан ажылдарымдан кылып чадай берген чүвем-даа чок, бүгү ажыл-хожулумну бодум кылып ап чоруур мен.

Кызыл хоорайда сезен хар үезинде (арай четпейн чоруур азы ашкан) кырганнарывыс база эмгежок. Олар чоокку үеге чедир-ле ажылдап чоруурлар. Чамдыктары ам-даа дачаларында ногаачимизиниң эки дүжүдүн ап, уруг-дарыынга, оларның ажы-төлүнге ачы-дузазын көргүзүп, олар-биле азыранчып чоруурлар. Үе-шаг бергедээрге кырган улус: «Бис-ле ат болдувус» дивес, «Ажы-төлүвүс-ле эки чорза, биске чүү-даа херек чок» дээр.

Кырганнарның эрге-ажыын камгалаар пенсия фондузу, Социал камгалал яамызы деп албан черлери бар. Эрткен чылын Кызыл хоорайның пенсионерлериниң пенсиязы август, сентябрь айлар арасында бир ай озалдай берген дээрден башка, ай санында ап турган. Ам январь, февраль айларның пенсиязын ол-ла айларда ап тур бис. Аргажок бергедээн улуска чаңгыс катап бээр акша дузаламчызын база көргүзүп турар. Азырап-карактаар улузу чок кырганнарның бажың-балгадының иштин аштап-чуп бээр, аъш-чем, эмтаның садып эккеп бээр тускай улус база бар. Чылыг үеде кайы-бир черлерге (аржааннарга, курорттарга, дустуг хөлдерге) кадыывысты экижидип ап турар бис. Чай санында «Үш-Белдир», «Чедер» курорттарынга дыка хөй пенсионерлер халас путевка-биле дыштанып турарлар. Кадыының байдалын база билдириишкин бижээниниң хуусаазын көрүп тургаш, путевканы бээр. Билдириишкин бижээним соонда үш чыл болганда, эрткен чайын «Чедер» курортунга халас путевка-биле дыштанып, кадыымны экижидип алдым. Ол дээш Кызыл хоорайның Социал камгалал килдизиниң даргазы В. А. Тугур-оолга өөрүп четтиргенимни солун дамчыштыр илередип, оон чымыштыг ажыл-ижинге моон-даа соңгаар чедиишкиннерни күзедим.

Акша-көпеек тывылбас бо берге үеде Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак база Чазак чоннуң амыдырал-чуртталгазын баксыратпас дээш, амыр-дыш чок ажылдап турар. Бистиң Президентивис Тываның хөй националдыг чонунуң болгаш Москвада улуг-биче даргаларның хүндүткелин чаалап алган. Ол чорук эрткен кыжын Ак-Довурак биле Кызыл хоорайларның ЧЭТ-теринге болган аварияларның уржуктарын чайладырынга база улуг ужур-дузалыг болган. Бо чылын оон ажыл-агыйжызы бадыткаттынып, улуг хар чаггаш, орук-чирик муңгашталган, одар-белчиирни хөртүк хөме дүжүпкен Эрзин, Тес, Мөңгүн-Тайга кожууннарның чонунга боттуг дуза чедирер дээш чүткүлдүг ажылдаан. Өдүгенниң, Тере-Хөлдүң ивижилеринче үргүлчү сагыш салып, оларның амыдыралын экижидер дээш доктаамал күжениишкиннерни үндүрүп чорууру билдингир.

Россияның чамдык черлеринде эрткен чылдың пенсиязын чедир төлээр хөй түңнүг акшаны кайыын тып алырының дугайында чугаалажып турда, Тываның пенсионерлери пенсиязын ап алган болгай. Ол база Президентивистиң акшаны тып эккеп турарының ачызы-дыр.

Чамдык улус мени бодунуң амыдыралын өске улустуң амыдырал-чуртталгазынга деңнеп, адыыргап олур деп бодаар чадавас. Кызыл хоорайда үш-дөрт өрээлдиг бажыңнарда чурттап турар улуг назылыгларның мурнундан багай эвес чурттап турарывысты илередиримге, аңаа олар удурланмас дээрзинге бүзүрээр мен.

Дырбак КЮНЗЕГЕШ.

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

1970 чыл. Тываның кыдыг-кызыгаар районнарының бирээзи Өвүрге Чылбаа Хелеевич Ооржак ажылдап чедип келген. Маңаа ол хөй чылдар дургузунда ажылдаан. СЭКП Өвүр райкомунуң агитация-пропаганда килдизиниң эргелекчизинден эгелээш, оон бир дугаар секретарынга чедир депшээн. Он ажыг чылдарның дургузунда ол Өвүр кожууннуң социал-экономиктиг сайзыралын хөгжүдер дээш эвээш эвес ажылдарны кылган.

Ынчан Өвүр кожууннуң сайзыралы дыка куду деңнелге турган. Суурлар-биле аргыжары дыка берге, оруктары оңгул-чиңгил. Чон телевизор көрбейн турган, электри чырыы чок. Телефон, почта харылзаалары база чегей. Ылаңгыя Саглы-биле арга чадаарда рация дамчыштыр чугаалажыр турган. Мал бажының өзүлдезиниң байдалы база-ла шоолуг эвес. Бо-ла бүгү айтырыгларны амыдыралга херек кырында боттандырарын чедип алыр дээш, районда арга-дуржулгалыг ажылдакчылар-биле кады ол кызымак ажылдап келген.

СЭКП обкому, Сайыттар Чөвүлели-биле дугуржуп тургаш, районче чырык киирериниң, харылзаа, телефон айтырыын шиитпирлээриниң, Чадаана — Хандагайты, Саглы, Торгалыг оруктарын экижидериниң талазы-биле тускай доктаалды үндүрерин, янзы-бүрү шаптараазыннар турза-даа, чедип алырын оралдажып келген.

«Ол-ла бүгүнү кылыр дээш хөй акша чарыгдалы үнер, ол дээш Өвүр күрүнеге чүнү бериптерил?» дээн чижектиг айтырыглар тургулаан. «Район бодунуң бүдүрүп турар продукциязы-биле ук чарыгдалдарны чаңгыс чыл дургузунда төлеп шыдавас. Ынчалза-даа чоннуң социал байдалынче, оларның амыдыралынга таарымчалыг байдалды тургузуп бээринче кичээнгейни углаар болза экидир» дээн бодалдар-биле бүзүредип, кызымак туржуп тургаш, Чылбаа Хелеевич ук доктаалды үндүрерин чедип алган. Аңаа улуг деткимчени Тыва АССР-ниң Күрплан даргазы Минчик Санчатович Салчак көргүскен.

Ол доктаалда айтырыгларның шиитпирлерин амыдыралга боттандырарынга Өвүр районнуң чону боттары идепкейлиг киришкен. Маңаа районче электри чырыын канчаар кииргенин чугаалаарга-ла четчир.

Кышкы үе. Соок чывар хаарып турар. Ындыг болза-даа аңаа Өвүр чону торулбаан. Олар тайга-сынга хонуп-дүжүп тургаш, доорзы 50-60 метр, узуну 80 ажыг километр черниң арга-ыяжын аштап-арыглаар ажылга дорт киржип келген. Ол болза 1980 чылдың эгези-дир. Чылдың-на шак мындыг янзылыг ажылдап тургаш, өвүржүлер кыска хуусааның иштинде электри чырыын ажыглаар аргалыг болган. Түңнелинде 3-4 чыл болгаш ажыглалга кирер ужурлуг электри шугуму 1982 чылда чонга бараан болуп эгелээн.

Районнуң кыска хуусааның дургузунда бедик темпилиг сайзырап хөгжүүрүнге Чылбаа Хелеевичиниң кылган ажылы эвээш эвес. «Ооң ындыг болу бээри өвүржүлерниң боттуг дузазы, эгин кожа ажылдап турган өөрлеримниң деткимчези-дир» деп, Чылбаа Хелеевич сактып орар. «Ынчан Өвүр районга кады ажылдап турган эштерим Кыргыс Шулууну, Достай Монгушту, Сергей Седенни, Санаа Ооржакты, Хунажык Монгушту, Александр Семис-оолду, Шарбый-оол Кууларны болгаш өскелерни-даа бо-ла сактып кээр-дир мен» деп, ол чугаалаар.

Өвүржүлер-биле ажылдап чораан чылдары Чылбаа Хелеевичиге дыка-ла эргим.

БИЧИИ КАДА ХӨӨРЕЖИГ

Ажыл-агый аайы-биле Чылбаа Хелеевич-биле баш удур телефоннажып алгаш чеде бердим. Аалчылар хүлээп алыр өрээлде таныырым кырган-биле пелээ олур бис. Дугурушкан шагывыс чедип кээрге, ол боду өрээлинден үнүп келгеш, мени көрүп кааш, олурганнар-биле эвилең-ээлдек мендилешкеш, киреринче чалайдыр.

Келген херээмни чугаалааш, арай-ла үр болу бээр хире боорга, даштын кырганны эрттириптерин Чылбаа Хелеевичиден диледим. Ол чөпшээрешти. Кырган кирип келди. Олар хол тутчуп мендилежи-дир.

— Кады канчаар ажылдап чорбадывыс дээр. Чөөн-Хемчик кожуунга хөй-ле солун ажылдар кылып чораан болдур бис ийин — дээш, Чылбаа Хелеевич менче көргеш, — Таныжып алыңар— дей-дир.

Бистер шагда-ла таныш бис. Ынчангаш удур-дедир хүлүмзүржүп кагдывыс. Оон ол кижи херээн бирден бирээ чокка то каап берди.

— Амдыызында ажы-биле чугаалаайн, эжим — деп, Чылбаа Хелеевич чугаалайдыр. — Бисте база элээн өскерлиишкиннер болур деп турар. Ынчангаш силерниң дилээңерге дорт харыы берип шыдавас мен. Демдеглеп алыйн. Херек апарза дыңнадыптар мен. Хомудаваңар аа.

— Чок. Чок. Ажырбас. Бодап туруп көрүңер шүве.

Ооң-биле эжишкилерниң аразында чугаазы төнген. Чылбаа Хелеевич аалчызын үдеп кааш, столунуң артынга кээп саадай каапты. Амна мен, сонуургаан айтырыгларымны аңаа «саарып-ла» дүжүрдүм.

— Чылбаа Хелеевич, чуртталгаңарда кайы чылдарны эң-не үнелээр силер?

— Чалыы чаш назынымның чылдарын.

— Ындыг-дыр. Кижиниң амыдыралынга уттундурбас үелер черле турар болгай. Амыдыралыңарга болган бир солун болуушкундан сактып көрүңерем?

— Солун болуушкун че. Ы, элээди оол тургаш, амгы үеде Чадаанадан ырак эвесте Кирпииш-Сарай деп турар черге тууйбу бүдүрүп ажылдап турган үелерим черле уттунмас-тыр. Чамзырың Куулар деп честем кижи аңаа ажылдап турган. Езулуг ажыл кылырын ол менээ өөреткен. Тууйбу бүдүрери белен эвес ажыл. Аът-биле малгаш бастырар, довурак казар, тускай кылып каан хевирлерлиг хептерже хөй турбас кылдыр малгашты күш-биле таптай базар, белен тууйбуларны чыыр — бо-ла бүгү бистиң кылыр ажылывыс ол. Кижи бүрүзү шын-на сеткили-биле ажылдаар. Эштерим Бегзи, Пека, Кызыл-оол суглар аравыста чаржып-даа турар бис. Хүнзедир ажылдааш, кежээ аъттарывысты мунупкаш, халдып чаныптар мындыг. Бир хүнде доктааткан норма бар. Улуг улус — 400 тууйбу белеткээр, а уругларда норма чок. Ынчалза-даа бис чамдыкта улуг улустан-даа хөйнү кылыптар турдувус.

Бир-ле катап честем:

— Эки ажылдаар болзуңарза, чөвүрээ орденнер бээр мең — деп бо.

Оон бистер ол орденнерни алыр дээш, дыка-ла кызып ажылдап турган бис. Кажанна биске чөвүрээ орденнер тыпсыр ирги деп манап турувуста, честем тургаш:

— Чөвүрээ орденнер кадап бээримге оон чүү деп. Езулуг чөвүрээ орденнерден артык чүве силерниң күш-ажылга ынааңар, тура-соруктууңар-дыр. Ындыг-ла болуп чоруп көрүңер!— дээн.

Шак-ла ынчаар кайывыс-даа чөвүрээ орденнер албайн барган бис. Чогум ол орденнерниң хевири та кандыг турган чүвези, ойт та.

— Амгы ажылыңар дугайында каксы чугаалай кааптар силер бе, Чылбаа Хелеевич?

— СЭКП Чөөн-Хемчик райкомунуң бирги секретарынга ажылдап тургаш, 1988 чылда бо ажылга келдим. Ооң мурнунда чылдарда бойдус камгалаар талазы-биле мындыг тускай яамы турбаан. Ооң хараазындан бо талазы-биле ажылдар дыка аскап турган. Ам харын көскүзүү-биле экижип олур. Чөпшээрел чок арга-ыяш кезер чоруктар ховартаан.

Бистер балык-байлаңның эвээжеп турары браконьерлерниң хайы деп турар бис. Ийи-чаңгыс ындыг таварылгалар бар-ла ыйнаан харын. Ындыг-даа болза бо чорук сыр өске болдур ийин. Боттарывыс-ла хемнер, хөлдерни хирлендирип турарывысты эскербейн баар-дыр бис.

Амыдыралдан херек кырында ап көөрге мындыг чүве-дир. Машина-трактор септээр мастерскаялар, янзы-бүрү заводтар, фермалар болгаш өске-даа бүдүрүлге черлери хемнер кыдыында туттунган болур. Олар боттарының хамык богунуң артынчыларын дорт-ла сугже төптер. Чажыт эвес, машина-техниканы, идик-хевивисти хемнер, хөлдер кыдыынга ажык чуп турар бис. Бо-ла бүгү үүлгедиглерниң түңнели бойдусту үреп турар.

Шагдан бээр тараа үрезиниң хораннаар гранозан деп бүдүмелди ажыглап келдивис. Ооң хоразының дугайында чоокка чедир билбес турдувус. Ол бүдүмелди моон соңгаар ажыглавазын эрткен чылын-на хоруп каан бис. Чылдагааны — кижиниң кадыкшылынга хоралыы. Тараа шаңнарында хөй нургулайында кыстар ажылдап турар болгай. Олар ук бүдүмелди ажыглаарының чурумун орта сагывайн, кандыг-даа камгалал чокка ажылдап келген. Ооң кижиниң тыныш органнарынга, келир үеде салгалынга кайы хире хоралыын олар билбейн турган.

Аң-мең, арга-ыяш камгалалы, агаар, суг талазы-биле дээш, долгандыр бойдусту камгалаар талазы-биле хөй-ле ажылдарны кылып турар бис. Ажылывыста четпестер бар, ону эдип алыр дээш кызар апаар. Кол-ла сорулгавыс — не-бойдусту хумагалыг камгалаары. Бо езулуг-ла үезинде тургустунган яамы. Мындыг яамы черле турза эки деп бодаар мен.

— Чуртталгаңарда чүнү үнелээр силер?

— Күш-ажылга ынак, амыдырал дээш чүткүлдүг, тура-соруктуг, сагыш човаңгыр, шынчы, ак сеткилдиг чорукту.

— Ажылыңарга ынак силер бе, Чылбаа Хелеевич?

— Ийе. Кажан кижи кылып турар ажылынга ханы бердинген, ол дээш сонуургалы бедик боорга-ла, кандыг-даа бергелерге торулбас, уярап муңгаравас, а харын бурунгаар көрүжү бүзүрелдиг деп бодаар мен...

Ажыл-агый аайы-биле кижилер саазыннарга ат салдырып-даа кээр, телефон-даа кыңгырткайны бээр. Ооң кадында даштын хөй улус манап турарын секретарь кыс сагындыра база каапты. Ынчангаш аравыста чугаавысты мооң-биле доозуп каан бис.

Мен байырлашкаш, эжикче базыптым. Ол мээң соомдан келгеш, холумну туткаш, чазык хүлүмзүрүп кагды. Үнерим билек, карыштыр бир кижи ол өрээлче кире берди. Ооң соондан «ООРЖАК ЧЫЛБАА ХЕЛЕЕВИЧ» деп каан эжик хагдынга берди. Өске аалчылар манап артып калды.

ТҮҢНЕЛ СӨС ОРНУНГА

Чылбаа Хелеевич биле Ирина Ивановна Ооржактар ийи оолдуң төлептиг ада-иези. Оолдары Мерген биле Айдың кайызы-даа ада-иезиниң изин салгап башкы эртемин чедип алган. Өг-бүлелиг.

«Төлептиг кижи кылдыр өстүрүп каар мен» деп кырган-ачазы чугаалап чораан болгай. Ам ол оглун көрген болза. Ооң оглу Чылбаа чонунга чоргаарланып, оларны хүндүлеп, ак сеткилдиг ажылдап чор. Улус ону хүндүлеп, Чылбаа Хелеевич дээр. Ол чүгле хүлүмзүрүп каар. «Эки кылган ажыл, элеп-читпес алдар». Шынап-ла, Чылбаа Хелеевичиниң кылган, бүдүрген ажылдары эвээш эвес.

Ол бодунуң үезинде хүрежиринге сундулуг турган. Байырлалдар үезинде болуп эртер хүрештерге бо-ла девип үнүп кээр. Чоорту ол шыдыраага хандыкшый берген. Бо талазы-биле маргылдаалардан ол черле чыда калбас. Ынчангаш кайда-ла шыдыраа маргылдаазы болу бээр-дир, аңаа өле-көк баштыг, борбак дозур кара карактарлыг, каттырымзаан шырайлыг кижини эскерип каар силер. Бистиң чугаавыстың маадыры — Чылбаа Хелеевич Ооржак ол-дур. Шак мындыг кижи бистиң аравыста чурттап чоруур.

Александр ШОЮН.

Хууда бодал

АМЫРААР ЧАСКАН-ДЫР БИС

Эрткен шагда база депутаттарлыг чордувус. Оларның аразында идегелдиглери, идегел чоктары-даа турган чүве. «Ындыг даргага, ындыг черге барып тургаш, ындыг чагыыңарны күүсеттим, мындыгның ужурунда мындыг чагыыңарны чадап кагдым» деп бо-ла соңгукчулары-биле ужуражып кээрлер болгай. Ол үе эрте берген. Ам сыр өске үе эгелээн. Ниитилелдиң бир хевиринден өске хевиринче шилчилге үезинде бис. Бүгү Россия, соң иштинде бистер база амыдыралдың бүгү талазы-биле эде тургустунуп чадап турар. Удавас келир үеде Россия дөмей-ле ат-алдарлыг сайзыраңгай чурт апаар. Ооң хамаатылары бистер тодуг-догаа чурттай бээр бис.

Кандыг-даа шагда амыдырал-чуртталгага чонга дуза чедирип чоруур кижилерниң бирээзи депутат болур чүве. Депутат деп сөстү тодарады көөрге, латин сөс, ону орус дылга очулдурарга, «посланный» деп сөс боор, а тыва дылче очулдурарга, «айбылаттырган» дээн. Чон бир кижини депутаты кылдыр соңгуп бадылап аар. Ол депутат кайда-даа ажылдап турары хамаанчокка, чоннуң идегелин күүседип, ооң кандыг-бир чадажып турар айтырыын шиитпирлежип бээри-биле кайы-даа улуг даргага, дээди органга баар ужурлуг. Дуу шагда бис депутаттарывыстың дузазын четтирип чораан болдур ийин бис.

Бо чаа үе эгелээрге, база-ла депутаттарлыг болдувус. Оларывыстың саны эрткен үеде дег хөй эвес, 32-ле кижи боор ийин (бүгү Тываның). Бо берге шилчилге үезинде чогум кайнаар бар чыдарын чамдык кижилер кончуг билбейн турар. Азыралга өөренген, бот-башкарылга билбес боттарывыс-ла болгай бис. Чамдыктарывыс коммунистиг үе катап чедип кээр боор деп манагзынып-даа олурары чадавас. Өршээп көрүңер, ынчаар черле бодаваңар. Кижилерниң ажыл-агыйындан эгелээш, мээ-медерелинге чедир хойтпакталчак бо үеде депутат кижиниң ролю улуг деп бодаар мен. Соңгуп алган ол 32 депутаттарывыс Кызылга чыглып келгеш, Тыва күрүнениң дээди хоойлужудулга органын тургускан. Ону латин дыл-биле парламент, тыва дыл-биле Дээди Хурал, орустап «Верховный Хурал» деп адап алганнар. Ооң даргазынга Каадыр-оол Алексеевич Бичелдей соңгуткан. «Дээди Хурал чогум чүнү кылып турар чүвел?» —деп, бир кижи ооң бир кырган депутадындан айтырарга: «ССРЭ үезинде болза, Тыва Республиканың Дээди Соведи ийин!»—деп харыылаан болгай. Айтырыг салган кижи: «Оо-о, ат болган улуг эргелиг орган-дыр» деп каан.

Шак ындыг улуг органче депутаттарлыг улус амыраар часкан-дыр бис. Херек кырында ындыг болбаан. Ынаңгаштың бажып ыт чиген... дээни-биле дөмей болган. Чон хомудап тур. Хоочун башкы Сүүр-оол Хүргүлекович Ондар Улуг-Хем кожууннуң чонунуң мурнундан депутаттарының көңгүс келбээнинге хомудап. «Шынга» «Депутаттарывыс силер бе, азы...» деп эгелиг бижээн материалында кончуг шыны көргүскен. Чүве болза-ла акша чок, машина чок, бензин чок дээр, үениң бергезин боттарының дыжынга таарыштыр ажыглап чоруур даргаларның биске хереэ чок. Дээди Хуралдың Даргазы К. А. Бичелдей бодунуң соңгуткан хуусаазының иштинде бистиң Кара-Булуң совхозтуң төвү Успенка суурга чаңгыс-даа катап кээп көрбээн. Даргазы ындыг боорга, чагаалары ону ажыглаар апаар.

Депутаттарывыстың чамдык сандайга олурар хуусаазы төнүп турар улус бо. Бижип үндүрүп турар хоойлуларны чон канчаар хүлээп ап, кайда канчаар күүсеттинип турарын-даа болза хынап, чон аразынче кирип турган болзуңарза көрем. Депутат деп ат хүндүткээл ат-даа эвес, шола ат-даа эвес, чоннуң айбычызы деп ажылчын ат-ла болгай. Ынчангаш, кол ажылыңар чай чок-даа болза, каникулдарыңар үезинде депутат хүлээлгеңерни күүседип турган болзуңарза көрем.

Дээди Хуралдың 32 депутаттарының ап турар акша-шалыңы эвээш эвес болдур ийин. Ол республика бюджединге база салдарлыг ийин. Москва ынчаны чипкен силер деп алгырарынга база ынак. Ынчангаш Дээди Хуралды тарадыр. Ооң орнунга 7 хире кежигүннүг чазактың хоойлужудулга комитедин тургусса деп бодалдыг мен. Хоойлу-дүрүм билир-билбес 32 кижиниң орнунга 7 хире шыырак юристер болза, ажылды ыяк кылыр. Эвээш санныг чурттакчылыг бистиң республикага олар четчир.

Сөөлгү үеде Тывада бир изиг ажыл Тыва Республиканың президентизиниң соңгулдалары боор турар. Тываның шыырак дээн оолдар, кыстары чазактың янзы-бүрү яамыларында, комитеттеринде болгаш өске-даа органнарында шудургу ажылдап турарлар. Оларның-биле кады Президент Ш. Д. Ооржактың 5 чыл иштинде кылган ажылдарын Чазактың илеткелинде көргүскен. Ук илеткелди Тываның бурунгаар депшилгелиг кижилери деткип, чүүлдүг деп хүлээп алган. Бо берге үеде ынча хөй ажылдың кылдынганы дээрге, кайы хире угаан, күш үнген деп бодаар силер. Маңаа Президент Ш. Д. Ооржактың уйгу-чыдын чок, шыдамыккай ажылын мактавас аргам чок. Кремльдиң чанында безин школалар, албан-бүдүрүлге черлери эрткен чылдың май айдан бээр шалыңын ап чадап турда, бис эрткен чылдың шалыңын дооза алыр чыгыы келдивис ышкажыл. Бо база Президент Ш. Д. Ооржактың эрес-дидим чоруунуң ачызы деп бодаар мен. Чамдык, ылаңгыя Тываның Президентизи болуксап турар кижилерниң аажы-чаңынга мен черле таарышпас мен. Ооржакты-ла хөл-чок бактап каапсымза, оон орнунга мени президент кылдыр соңгуп аарлар боор деп бодап турары билдингир ышкажыл.

Соңгукчу кижи мен бодал турарымга, Президентиниң эрге-дужаалынче боттарының кандидатураларын илии үндүрүп турар эштер бот-боттарын бактажып, эрги ырыын ырлажып турбайн, мен болза мындыг боттуг чүүлдерни кылгаш, Тываның амыдыралын сегидер мен деп боттарының программазын аян-биле чонга таныштырып чорза, экизи-ле ол боор деп бодаар мен.

Уваң-оол МОНГУШ.
Успенка суур.
Таңды кожууң.

ЭРЕС-КЕЖЭЭ ХЕРЭЭЖЕННЕР ТУРДА...

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Людмила Салчаковна бодунуң эге сөзүнге озалааш черлер — Тожу, Мөңгүн-Тайга, Күнгүртуг, Бай-Тайгада тыва нацияның генофондузунуң камгалалының дугайында, херээженнер ортузунда ажыл чок чорук, арагалаашкын улуг дүвүрелди болдуруп турар деп чугаалаан.

«Россияның болгаш Тываның херээженнер эвилелдери соңгулдадан соңгулда чедир: регионнардан, кожууннардан көрүш» деп аттыг илеткелин ТР-ниң херээженнер Эвилелиниң даргазы И. Ш. Очур номчаан. Экономиктиг реформаларны чорударынга херээженнерниң эр улус-биле деңн эштежилгезиниң дугайында, херээженнерниң арасындан 2 эртем докторлары (Зоя Доржу, Чечек Сагды) база он-оп эртем кандидаттары бар дээрзин ол илеткелинге онзагайлаан. Херээженнер активиниң ажыл-чорудулгазының чаңлык эки чижектерин ол киирген. Чижээ, Барыын-Хемчиктиң херээженнери ногаа, кат-чимис белеткел кылырының бригадаларын тургускан, чер-черлерде херээженнер чөвүлелдери янзы-бүрү көрүлделер, фестивальдар, делгелгелер, конкурстарны организастап эртирип турар, олар эр кижилерни база ажыл-херектерже хаара тударын утпайн турар, чижээ, чөөн-хемчикчилер «Адалар комитеттерин» тургускан. Өгнүң херээжен ээзи арагалаарга, өг бүдүүнге өртенир дижир, ынчангаш херээженнер ортузунда арагалаашкын-биле демиселди чорудуп турар, бо талазы-биле Хову-Аксында багай эвес дуржулга чыгдынган. Политиктиг амыдыралдан база чыда калбайн турар. Күрүне Думазынче ийи удаа чыышта бистен херээженнер соңгуткан, ол ышкаш республиканың херээженнер эвилели «Лидер» деп соңгулда блогунга каттыжып алгаш, амгы Президент Ш. Д. Ооржакты деткип турар — бо адаттынган чүүлдерни илеткелчи доңчулап чугаалаан.

Ооң соонда санал-оналдар эгелээн. Эрзинден Алефтина Яндаа саналынга бо берге үеде төрел-доргүл бөлүктерниң ужур-дузазының, оларның бот-боттарынга деткимчезиниң айтырыынга доктааган. Шаанда тыва кижилер 9 салгалдың төрелдерин дөгерезин билир чорааннар. Сөөлгү үеде төрел тыртыжып дузалажып чурттаарының чаагай чаңчылы уттундуруп бар чыдар. Төрел улустуң арасында эки чурттап чоруурлары-даа бар, арай хирелиг чоруурлары-даа бар. Ынчангаш шыырак төрелдер арай чединместеринге дуза-деткимчезин көргүзери чугула дээрзин Алефтина Яндаа чугаалаан. Араттай бергеннери төрелдеринге ажылчын олуттарны берип турарлар.

Н. Б. Тыртык-Караны республикада танывас кижи эвээш-ле боор. Ол кончуг идепкейлиг, олут орбас, чыдын чытпас шимченгир, эрестиг кижи Тываның Президентизи Ш. Д. Ооржактың холундан ол-ла хуралга «Күш-ажылчы шылгарал дээш» медальды алган. Наталья Борисовна бодунуң саналынга арагалаашкынны болдурбас, кадык-чаагай амыдыралды нептередир дээш кандыг ажылдар чоруттунуп турарынга доктааган. «Чоннуң кадыкшылы», «Аныяк өг-бүле» клубтары ажылдап, ужуражылгалар, диспуттар доктаамал эртип келген. «Тыва шай», «Мен сеңээ ынак мен, чуртталга» дээн чижектиг ажылдар кылдынган. Бо үеде мээ-медерели бедик, күш-дамыр, угаан-сарыыл талазы-биле кадык-шыырак кижи бергелерден уштунуп үнериниң дугайында ол чугулалаан.

Турандан Оя Даңгаа шүлүк-биле саналын эгелээн болгаш Президентиниң, Чазактың удуртулгазы-биле 5 чыл дургузунда Бии-Хем кожуунга социал камгалал талазы-биле кылдынган ажылдарны чугаалаан. Хадында хоочуннар бажыңы, Шивилигде оскус-тарге школа-интернат ажыттынган.

Кызылдан Валентина Шелутько өг-бүлеге мөзү-шынар айтырыын, аңаа харысалгалыг хамаарылганы онзагайлап чугаалаан.

Тываның баштайгы Президентизи Ш. Д. Ооржак ТР-ниң Чазааның өг-бүле политиказының айтырыынга доктааган. Ол талазы-биле тускай номну парладып үндүрери көрдүнген. «Силерге деткимчени Чазактың талазындан көргүзер бис»— деп чугаалаан. — Берге-даа бол, шын оруктап чоруп олурар бис. Кол-ла чүве — реформаларның 4 чылының иштинде рынок экономиказының болгаш демократтыг ниитилелдиң таваа салдынган. Баштайгы черге социал камгалалче улуг кичээнгей салдынганын Президент демдеглээн. Ам реформаларның ийиги үе-чадазында сагыш човаашкыннарның кол кезии экономика айтырыынче угланыр. Акша үнезиниң кудулаашкынының болгаш өртектер өзүлдезиниң 0:0 деңнелинге чедирер дээш хөй күжениишкин үнер. Кыдат республика ышкаш ындыг дүрген темпилерге четпес-даа болза, бүгү угланыышкыннар талазы-биле үндезиннер Россияда тургустунган. Кыдаттар 15 чыл дургузунда темпизин 12 катап көвүдеткен, 2 муң чылда чурттуң 4 экономиказының хемчээлинге чедип кээр болгаш ону олар «эрттир изиднишкин» деп санап турарлар. Чыл бүрүде ында национал орулга 8,3 хуу көвүдеп турар, оларның 90 ажыг хуузу көдээде, а Россия колдуу хоорай чурттакчыларлыг. Экономиканы сайзырадыры дээрге-ле, өг-бүле политиказының кол дөзүн тургузары. Евразия философиязынга дүүштүр өг-бүле — амыдыралдың өзээ, 92 чылда президент дужулгезинге киргеш-ле, бир дугаарлыг Чарлык өг-бүле, ие-чаш дугайында болганы таварылга эвес — деп, Шериг-оол Дизижикович чугаалаан. Чаш назынны камгалап-карактаары, эртем-билиг чедип алырының, өг-бүле болуруну айтырыгларын киэңгейге тудары дээрге-ле, нацияның кадык-чаагай чоруунуң политиказы, угаан-бодал сайзыралының айтырыы. Ие кижиниң бүгү талазы-биле кадык болуру салгалдарының угаан-медерел шынарларын көдүрериниң үндезини болур. 21 век — угаан-медерелдиң, мөзү-будуштуң, талантыларның үези; шажын, интегралдыг эртемнер, электромагниттиг болуушкуннар — шупту бойдустуң хоойлуларынга чагырткан, кижиниң бүгү арга-шинээн ажыглап турган, чаа векте Россияны өндүр болдурарының үндезини бисте бар. Тываның «алдын номун» тургузары чугула, аңаа республиканың бөгүнгү генийлерин киир бижиттинер. Ынчан нацияның алдын өзээ кымнарыл деп чүве тодарап келир. Школа реформазын кылыр, интернет (бүгү-делегей харылзажылгазы) системазын шиңгээдип алыр. Сорос фондузунуң Москвадаа спонсорлары Россияның 20 интернеттериниң бирээзин бистиң лицейде тургускан. Черле ынчаш кижиниң мээзи, угаан-бодалы, арга-шинээ дээш туржур, ооң-биле Тываны ийиги Швейцарияга чедирер күзел боттаныр — деп, Шериг-оол Дизижикович чугаазын доскан.

Өөредилге яамызындан Чечек Сундуй школаларда, ясли-садтарда кол нургулайында херээженнер ажылдап турарын, оларның амыдырал байдалы-биле таныштырган. Сөөлгү үеде ада-иезиниң хайгааралы чок уругларның көвүдеп турары бир дүвүренчиг чүүл ол.

Россияның херээженнер эвилелиниң харысалгалыг секретары Марина Гордеева төп черден улуг байыр эккелген. Овур-хевир, язы-сөөк талазы-биле чеже-даа аңгы-аңгы болза, үнелелдер болгаш сорулгаларга чаңгыс аай бис дээрзин ол чугулалаан. Экономиканың аар-бергелери бистиң эктивисте чүдүрүлген, ындыг турбужо келир үеге бүзүреливис улуг. Россияда херээженнер организациялары 100 ажыг, оон-даа девискээрлер аайы-биле, янзы-бүрү ассоциациялар чергелиг каттыжыышкыннар хөй. Бистерни тургузукчу күш кылдыр барымдаалаарынга каттыжып алырывыс, уругларывыс, оларның келир үезин дээш туржуурувус чугула—деп, Марина Владимировна онзагайлаан. — Ынчангаш сорулгавыс чедип алырда күрүне структуралары-биле кады ажылдаар, бистиң көрүжүвүстү хоойлуларга быжыглаарын чедип алыр. «Өг-бүлеге күчүлээшкинниң болдурбас дугайында» хоойлу төлевилели Күрдумада кылдынып турар, Силерниң Президентиңерниң өг-бүле политиказының дугайында чугаазы меңээ кончуг таарышты — дээн. Ниитизи-биле делегейде херээженнерниң арга-шинээ чедир ажыглаттынмайн турар — деп, ол түңнээн. Март 8 уткуштур удуртукчулар-биле ужуражып, аңаа чидиг айтырыгларны көдүрерин ол чагаан.

Тыва литературада херээжен үн дугайында чогаалчы Екатерина Тапова тодаргай, билдингир чугаалап берген. Уругларның чүгле аъш-чемнинге, идик-хевинге өйлешпейн, өпей ырын ырлап берип, чылыг-чымчак чагыг-сөзүн соглеп, хүлүмзүрүп олурар ужурлуг, ынчап уругларның угаан-бодалы сайзыраар. Агитквартиралар ажылын катап тургузарын ол күзээн.

Херээженнер ортузунда ажыл чок чорукту Лидия Якушкина, Аныяктар яамызындан Юлия Даржаа аныяктарның социал деткимчезинге хамаарыштыр саналдааннар. Александра Кызыл-оол кадыг-берге репрессиялар дугайында, Кара-кыс Аракчаа политикага киржилге дугайында чугаалаан.

Сүт-Хөлден Чечек Кенден кижилерниң психологиязы өскерлип эгелээнин, чүгле бодунга идегеп чурттаарын улус биле бергенин онзагайлаан. Херээженнерниң холу-биле кылган чүүлдерин садып-саарарынга деткимче херегин ол саналдаан. Хоочуннардан Т. Ч. Норбу байлак дуржулгазы-биле үлешкен. «Эне сөзү» солуннуң кол редактору Артык Ховалыг херээженнер, өг-бүле парлалгазының ужур-дузазынга, солуннуң тематиказынга доктааган.

Санал бергеннерниң хөй кезии амгы Президент Ш. Д. Ооржакты деткип турарын чугаалааннар. Кандидаттар шупту төлептиг, ынчалза-даа олар бөгүнгү ажыл-херектерин республикага моон-даа ажыктыг болдурарын күзеп кааннар.

Санал бериксээр кижи-ле көвей, ынчалза-даа үе-шактың аайы-биле оларны кызыгаарлаан, херээженнерниң соннуургалдарының уг-шии үстүнде саналдардан билдине берген боор.

Фойеге делгеттинген ажылдар дугайында каш сөс чугаалаары чугула. Шынап-ла, бистиң херээжен чонувус деңдии-ле шевер, чүгле аргыдаарап эвес, а кижи кылыпкы дег чүүлдерни дөгерезин кылып билир-дир. Ол хире шевер холдуг, эрес-кежээ улус турда, бергелерни-даа кайын тоор ийик бис. Оң-не онза деп көрген ажылдарымның авторларын бода ат-сывын адап каап, мактап көрейн. Бай-Тайгадан Лариса Норбу, Кызылдан Галина Ортман, Елена Селип, Ирина Новикова, Каа-Хем кожуундан Нина Тулина, Вера Севрикова, Ирина Акуловская.

Эртенинде херээженнер активи семинарны база эрттирген, арга-сүмезин солчуп, сорулгаларын дугурушкан.

Надежда ЭРГЕП.

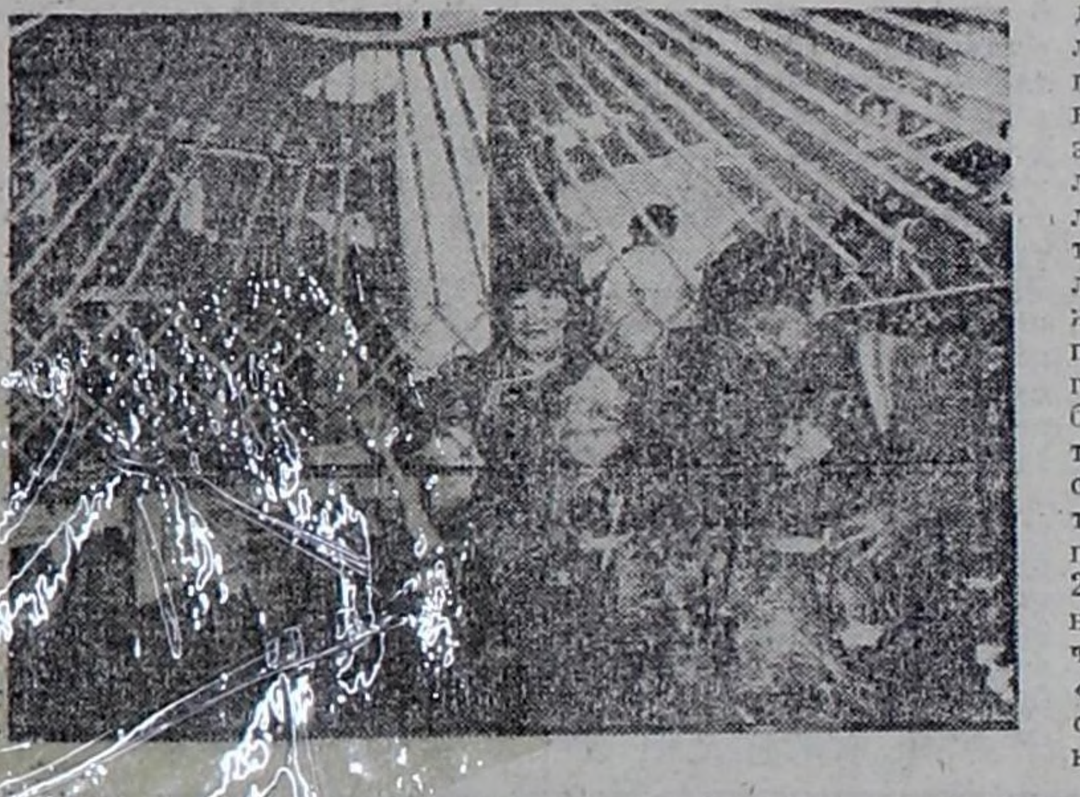

Сеткилден чагаа

ДААЙ КӨРГЕНДЕ...

Мээң авам Сержиң Иргит-ооловна Дупчааның акызы Салчак Шыыраңты чүгле Кара-Хөл суурда эвес, Бай-Тайга кожуунда таныыр, билир улус арбын-на боор. Авам биле даайым алышкылар уруглары. Олар шаандан тура-ла, шулурткайның агып чыдар аржаан кара суглуг Даспы хемге чурттап, мал-маганын өстүрүп чорааннар.

Даайым ам 1997 чылда 84 харлаар. 84 харлыынга чалынмас, ам-даа адаа чиик, омак-сергек. Ол арга-арыынга, тайга-таңдызынга, ан-мениинге, хемнер-сугларынга, төрээн черинге чүдүлгелиг, ак сүдүн чажып, алгап-йөрээп, ажы-төлүн төрээн черинге хумагалыг болурун чагып сургап олурар.

«Даай көргенде чээн омак» деп тыва улустуң үлегер чугаазында ышкаш, муңгаралга-даа хомудалга-даа алысканымда, даайым-биле чугаалажып, ооң ак шайын ижип, солун чугаазын дыңнап алырымга-ла, чайгаар-ла сагыш-сеткилим чиигеп, хей-аъдым көдүрлүп келир. Даайымның ындыг сорунзалыы хөй ажы-төлдүг болганында деп бодаар мен. Ооң уруглары шупту 9 кижи, чеди кыс, ийи оол, улуг уруу 10 хар ажып турда, хеймер оглу бир хар безин четпээнде уругларының иези хенертен чок болган. Тос хензиг чаштар-биле үш чыл хире түреп чурттап келгеш, боду-биле дөмей, алган эжинден чарылгаш, үш оолдуг арткан кижи-биле сүмелешкеш олуржуп алганнар. Оларның олуржуп алганының кол чылдагааны— хензиг, ылбыргай чаш чүвелерни кижилер кылдыр өстүрүп алыры.

Оон бээр-ле олар 12 бичии чаш ажы-төлдү кижизидип өстүрер дээш, кандыг-даа кадыг ажылды берге дивейн, колхоз-совхозка малчынnaп чораан, шуптузун бут кырынга тургузуп, эртем-билигге чедирип, өглеп-баштап алганнар.

Даайымның «соңгу ие чаш ажы-төлдүң бир болза азазы, бир болза бурганы болур, бо олурар чадай мээн хөй ажы-төлүмнү бодунуң 3 оглу-биле бир деп азырап өстүржүп каан, ажы-төлүмнүң бурганы болганы ол-дур. А азазы дээрге, алган ашааның ажы-төлүн көрбес, эттээр, ылаар, айбылаар, кижилерге санавас соңгу иелерни-ле ынча дээр боор»— деп олурганы сагыжымда артып калган ийин.

Шынап-ла, күүйүм (билип келиримде-ле даайым-биле чурттап турган) сеткили ажык, чугаакыр кижи чүве, кижи экизи оон черле эртпес-ле боор. Ол ам 81 харлыг, ам-даа карак шили чокка иненги сыптап, иштенип даараныр, ажы-төлүнге, үнген-кирген чонунга сүттүг шайын хайындырып, мал-маганын саап, азырап олурар. Хөй-ле чоннуң арасында күүйүмге узун назы күзевишаан, Даспы хемниң хостуг ушкан эзири дег даайымга кадыкшылды сөннеп ор мен.

Фаина ДУПЧАА.
Кара-Хөл суур.

ЧАРЛААЛДАР

Россияның Транспорт инспекциязының Тывада салбырының инспекторларынга болгаш хөй-ниити инспекторларынга тывысканы шынзылга бижиктерниң чогуур хуусаазы доозулганы-биле дараазында кижилерге тывыскан документилерни күш чок деп санаар:

1. Оюн М. Д.
2. Калчан М. К.
3. Ноокай В. Д.
4. Тагба В. Ч.
5. Монгуш Ч. К.
6. Доржу Д. Ч.
7. Туненкова Г. А.
8. Ооржак С. Ш.
9. Матюхин И. П.

Тываның В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга
МАРТ 1-ДЕ 17.00 шакта.
В. Көк-оолдуң «ХАЙЫРААН БОТ» деп ынакшыл дугайында легендазын көргүзер.
Билет өртээ 7.000 рубль.

Медицина профилактиказының төвү чоннуң Ци-гун болгаш йог кичээлдеринге, ол ышкаш 7—15 харлыг [illegible] УШУ кичээлдеринге баш удур бижидилгени чорудуп турар.
Тайылбыр алыр телефоннары: 9-74-65, 9-74-92, 2-66-39.

Автобустарның касса пунктузундан (Каа-Хем суур болгаш чунар-бажың чанында автобустар доктаар чер) чоруур үези болгаш турар чери 1997 чылдың февраль 26-дан соңгаар өскерилгенин, Московская кудумчунуң 3 болгаш Дружба кудумчунуң 55 бажыңнарында автовокзалдарны таварып чоруур апарганын Кызылдың пассажирлер аргыштырар бүдүрүлгези республиканың чурттакчыларынга болгаш аалчыларынга дыңнадып тур.

Маршруттар аайы-биле автобустарның чоруур шактары:

1) Кызыл — Элегес-Аксы — Кызыл 6.15 болгаш 17.55 шактарда чоруур, чаа автовокзалды 6.55 болгаш 18.20 шактарда таварып эртер.

2) Кызыл — Ээрбек — Кызыл 9.00 болгаш 15.20 шактарда чоруур болгаш чаа автовокзалды 9.15, 16.00 шактарда таварып эртер.

3) Кызыл — Шамбалыг — Кызыл 7.30 болгаш 16.45 шактарда чоруур, чаа автовокзалды 8.15 болгаш 17.15 шактарда таварып эртер.

4) Кызыл — Кара-Хаак — Кызыл 7.00 болгаш 16.40 шактарда чоруур, эрги автовокзалды 7.30 болгаш 17.00 шактарда таварып эртер (Дружба кудумчузу, бажың № 55).

5) Кызыл — Черби — Кызыл 16.40 шакта чоруур болгаш Дружба кудумчузунуң 55 бажыңында эрги автовокзалды 17.00 шакта таварып эртер.

Немелде тайылбыр алыры-биле дараазында телефоннарны ажыглап болур. 3-20-19, 3-20-49, 3-20-03.

КЫЗЫЛ КОЖПОЗУНУҢ БЕЛЕТКЕЛ КОНТОРАЗЫ ээрнн, чүгенни, чонакты садып турар. Ол эдилелдерниң өртээ ниитизи-биле 1 миллион 500 муң рубль.
АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Складская кудумчу, бажың № 1.

АГРОҮЛЕТПҮР БАНКЫЗЫНЫҢ салбырларының чартык кезииндеп хөйү төлежир аргазын катап тургускан.

МОСКВА. Агроүлетпүр банкызының 34 салбыры төлежир аргазын февральдың эгезинде амгы күштүг боол турар хоойлужудулгада көрдүнген норма-чижектерге дүүштүр катап тургускан. Биргээр чугаалаарга, Агроүлетпүр банкызының саң-хөө байдалын экижидер эрге дээш, конкурска «Найысылалдың шыгжамыр банкызы» тиилээниниң соонда чүгле бүдүн чартык ай эрткенде ындыг арга чедип алынган.

Ол дугайын Күрүне Думазының аграр айтырыглар талазы-биле комитединиң аграр депутаттар бөлүүнүң болгаш Федерация Чөвүлелиниң аграр политика талазы-биле комитединиң каттышкан хуралынга НШБ-АГРО-нуң директорлар чөвүлелиниң даргазы Александр Смоленский дыңнаткан. АҮБ-ниң шупту 64 салбыры апрель айда-ла болур-чогууру-биле ажылдап эгелээр, оларның шуптузу юридиктиг албан черлерин болгаш аңгы-аңгы кижилерни хандырар деп ол база чугаалаан. Областарның болгаш районнарның көдээ ажыл-агыйы эргелелдери-биле, а ол ышкаш крайлар, областар чагыргалары-биле кады ажылдажылганың төлевилелдерин белеткээр ажылдарны девискээрлерде калбаа-биле чорудуп турар. Агроажыл-агыйларга база болбаазырадыр бүдүрүлгелерге чээлилер бээриниң дугайында чугаалажыышкыннарны чорудуп турар. Клиентилерни хандыларының чаңгыс аай стандартын тургузары-биле АҮБ-ниң бүгү салбырларында чоннуң шыгжамырларының талазы-биле чаңгыс аай төлевир хемчээлдерин, оларга немей төлээр хууларны доктаадып тургускан.

НШБ-АГРО-нуң өөредилге төвүнде АҮБ-ниң ажылдакчыларын эде өөредип эгелээн.

ТРЕНЕРНИҢ БҮЗҮРЕЛИН ШЫНЗЫТКАН

СПОРТ

Февраль 6-дан 9-ка чедир кажан Тывага Шагааны кидин түлүк байырлап турар үеде, Бийск хоорайга Сибирь зоназының Россия чемпионадынга киржир эрге дээш кикбоксингиге маргылдаа эрткен. Аңаа киржири-биле бистиң төрээн Тывавысты төлээлеп, делегей чергелиг судья, билдингир тренер Семен Моңгуштуң башталгазы-биле 11 оол киришкеш келген. Бай-Тайга кожуундан 3, Өвүрден 2, Кызыл кожуундан 1 болгаш Кызыл хоорайдан 5 спортчу чораан.

Деңзилер аайы-биле көргүзерге оларның киришкен категориялары мындыг: 51-ге Эрес Болат-оол, Аяс Сарыг-оол, Аяс Хертек, Шолбан Сундуй, 54-ке Аяс Иргит, Анатолий Өндүр, Мерген Ооржак, 57-ге Саян Салчак, Сергей Куулар, 63,5-ке Матлаб Салманов, 75-ке Омак Шоолай.

Эскерген боор силер, 51-де, бистиң дөрт оол бар. Баштайгы ужуражылгада Эрес Болат-оол, В. Балкеевти 2-ги салыгда нокаут-биле тиилээн. Аяс Сарыг-оол (Бай-Тайга) А. Ченчаевти (Даг-Алтай), Аяс Хертек (Өвүр) Д. Сулдакинни (Красноярск) тиилээн. Шолбан Сундуй (Кызыл) Е. Березинни 2-ги салыгда көскү артык күштүү-биле тиилээн. Ынчангаш чартык финал оюнда бистиң оолдар дөртелээ арткан. Эрес Болат-оол Аяс Сарыг-оолду, а Аяс Хертек Шолбан Сундуйну тиилээш, финалда иелээ ужурашканының түңнелинде, Эрес Болат-оол тиилелгени чедип алган. Бир дугаар улуг оолдар арасынга киришкеш, сүрээдел чок, кончуг дидим, чараш халдаашкыннарны көргүскени дээш Аяс Хертекти демдеглевес арга чок. Ол школаның 11-ги клазының өөреникчизи. 1995 чылда Ульяновск хоорайга Россияның школачылар арасынга эрткен маргылдааның мөңгүн медалының эдилекчизи. Ынчангаш Аястан хөйнү манап болур-дур. Өзүп олурар спортчуларывыска чоргаарланмастың аргазы чок.

54-те оолдарывыстан Аяс Иргит (Бай-Тайга) баштайгы салыгга Азия чемпиону Зорикто Замдановка (Бурятия) таварышкаш, шыырак удурланыышкын кылза-даа, ойнадыпкан. Анатолий Өндүр Олег Кармышевти (Даг-Алтай) сан-биле тиилээш, Россияның шыырак дээн, билдингир боксеру Евгений Савельевти (Бийскиден) база ойнап алгаш, чартык финал оюнче кирген. Мерген Ооржак Богословцевти (Славгород) сан-биле тиилээш, Анатолий Өндүрнү чартык финал оюнда тиилээш, түңнел оюнда эгезинде Аяс Иргиттиң ойнадыпканы Зориктога таварышкаш, сан талазы-биле уттурупкаш, 2-ги черже үнген.

57-де Саян Салчак баштайгы ужуражылгада Виктор Казанинни (Бийск) сан-биле тиилээш, чартык финал оюнда Россияның 2 дакпыр чемпиону Вячеслав Тыгдымалеевке таварышкаш, ойнаткан.

Сергей Куулар Алексей Негодяевти (Ачинск) нокаут-биле тиилээш, чартык финал оюнда Андрей Кареевти (Новокузнецк) сан-биле уткаш, түңнел оюнда Игорь Павленкога сан-биле ойнадыпкан.

63,5-ке Матлаб Салманов (Кызыл) В. Фрейндти (Славгород) сан-биле тиилээш, түңнел оюнда Балдановка ойнаткан.

75-те Омак Шоолайывыс (Бай-Тайга) Алексей Четверухинни (Красноярск) судьяларның чаңгыс аай шиитпирлээни-биле тиилээш, Б. Карапт-биле таварышкаш, деңн тулчуушкунга бичии-ле сан четпейн аштырган.

Бо оолдар шак ынчалдыр баштай киришкен маргылдаазынга тренерниң оларга бүзүрелин шынзыдып шыдааннар. Семен Монгуш маргылдаага эки шиитекчи дээш тускай өртектиг белек-биле шаңнаткан.

Тываның адын алдаржыдып, маргылдаага чедиишкинниг болганы дээш өзүп олурар база шыырак-даа кикбоксчуларывыска болгаш тренер С. Д.-С. Монгушка байырдан чедирип каалынар.

Шыгаар АДАРОВ.

БЕШ УЖУРАЖЫЛГА-БИЛЕ

Чоокта чаа Чөөн-Хемчик кожууннуң төвү Чадаана хоорайга хол бөмбүүнге эр улус арасынга республиканың ажык турнири болуп эрткен.

Аңаа шупту 20 шилиндек команда боттарының күжүн шенешкен. Ийи хонук дургузунда 3 аңгы спортзалга үргүлчүлээн, чидиг демиселдиң түңнелинде, Иштики херектер яамызының чыынды командазы бирги черни ап (капитаны Василий Монгуш), кубок, бирги чергениң дипломун, өртектиг бараннар болгаш 1 млн. рубль-биле шаңнаткан. Ийиги черни Кызылдың башкы училищези (капитаны Дозураш Саая), үшкү черни Улуг-Хем кожууннуң командалары (капитаны Алексей Даваа) алгаш, тус-тузунда 700, 500 муң рубль, хүндүлел бижик болгаш өртектиг белектер-биле шаңнатканнар. Бо эрткен маргылдаа долгандыр ойнаар 5 ужуражылганы кылган.

Маргылдааның тускай шаңналдарын эң эки халлакчы дээш Кызылдың башкы училищезиниң 3-кү курузунуң студентизи Адыгжы Хомушкуга, эң эки камгалакчы дээш ол-ла училищениң капитаны Дозураш Саалга болгаш эң эки кадурукчу дээш Улуг-Хем кожууннуң ойнакчызы Радик Дөтпеге тывыскан.

Ук маргылдааны аныяктар организациязының «Бистиң бажыңывыс Россия — Тыва» ниитилелдиң Тывада салбыры эрттирген болгаш маргылдааның бүгү чарыгдалдарын хой-ниити «Улусчу бажың» албан чери хандырган.

Маргылдааның эрткен кол-ла сорулгазы — амгы Президентивистиң кандидатуразын деткиири.

Григорий САРЫГЛАР.
Кол судья.

ШКОЛА: ажыл-амыдыралы

КАРАК ЧАШТАРЫ БҮЛДЕҢНЕШКЕН...

Кадыг-берге, хан-чиңниг, өлүм-чидимниг афган дайынының киржикчилерин бир катап көрген мен. Бо удаада олар-биле Кызыл хоорайның № 12 Интернационалчы дайынчылар» аттыг школазынга ужуражыр аас-кежиктиг болдум. Школаны ынчаар адааны таварылга эвес, ынчангаш бо школада шериг-патриоттуг, интернационалчы кижизидилге, аңаа хамаарышкан ажылдар чогуур деңнелинде турар дизимзе чазыг болбас боор.

Эрткен дыштаныр хүн бүдүүзү. № 12 школага афган дайынчылар-биле «Ужуражылга-сактыышкын кежээзи» болур деп дыңнааш, ынаар базыптым. Чалаткан аалчыларның чычааннары школа чанында четкилеп келген тур. Школаже кирер бээримге, дежурный башкы өөреникчилери-биле уткуп алдылар. Школа арыг-силиг, чылыг, шып-ла шыпшын. Ийиги каътта хуралдаар зал эжиинде, аянныг, арыг-силиг кеттинген өөреникчилер барык-ла чедип алгаш олутка чедире бердилер. Интернационалчы дайынчыларга тураскааткан сактыышкынның митинг-езулалы эгелей берген болду. Өөреникчилер каастап каан сцена баарынче соңнуг-мурнуг үнүп, афган дайынчыларга тураскааткан фото-стендилерде афган дайынының 10 чылдар дургузунда дайынчы амыдыралын, коргунчуг операцияларны, ооң киржикчилериниң сактыышкыннарын, оон ээп келбээн чаңгыс чер-чурттугларының дугайында чугаалап эгеледи. Улаштыр өөреникчилерниң концерти эгелээн. Концертке улаштыр афган дайынчылар «ушкажып», афган черге чогааттынган, дайынчыларның ырлажып чораан ырларын ырлааннар. Эң ылаңгыя Кызыл кожууннуң Баян-Кол чурттуг афган дайынчы Шыырап Кыргысович Байыр-оолдуң «Черный тюльпан», «Иениң хилээ» деп ырлары орус, тыва дылдарга чаңгыланы бээрге, ужуражылга-сактыышкын киржикчилериниң карактарының чаштары бүлдеңейнип, харын-даа уян кижилер туттунмушаан, карактарының чаштарын чодуп органын эскердим.

Республикада интернационалчы, афган дайынчылар эвилелиниң даргазы Леонид Кара-оол, дайын киржикчизи Тамара Александровна Наводкина олар сөс ап, чүве чугаалап, Интернационалчы дайынчылар аттыг школаның коллективинге өөрүп четтиргенин илереткеннер. Ооң соонда ужуражылга-сактыышкын кежээзинге келген дайынчыларны сценаже чаңгыстап алыш часкаашкыннары-биле чалаан. Шупту 32 кижи. Оларның арасында дөрт херээжен дайынчылар. Олар дайын шөлүнге балыгланган эш-өөрүнге эмчиниң баштайгы дузазын көргүзүп турган болдулар. Тамара Александровнаны даштындан көөрге-ле, эрес-дидим, шимченгир. Ынчангаш ооң чугаазындан каш одуруг:

— Карак чажы төктүп, коргар — деп чүве кижи сагыжынга кирбес чораан, харын-даа кижиниң өжээнкылыы хайнып кээр...

Бо чыышка дайын чылдарының аңгы-аңгы чыыштарының дайынчылары киришкен. Оларның хөй кезии бот-боттарын танышпас. Мээң кады өөренип чораан эштеримниң оолдары чаңгыс чер-чурттугларым, харын-даа төрел чонум оолдары-биле маңаа таныжып, хол тутчуп чугаалажыр аас-кежиктиг болдум. Школа интернационалчы дайынчыларның адын 1990 чылдан бээр эдилеп турар. Ынчангаш чүгле афган дайынчылар эвес, Чечен дайынының киржикчилери, Кызыл хоорайда кызыгаар отряды, шериг черлери-биле ханы харылзаалыг школа болду.

Маңаа улуг эвес-даа болза, интернационалчы дайынчыларның музейин ажыдып, ооң дугайында билдингир, тода тайылбырны өөреникчилер боттары чорудуп турары солун. «Афган дайыны» деп чурук конкурузунга 7 классчы Лена Баяндинаның чураан чуруктары үнелелди ап, музейде астынгылаан. Келген аалчылар чуруктарны чаптап, Ленага дириг хөй эккеп бээрин аазааннар. Интернационалчы дайынчыларга тураскаал № 12 школаның чанынга удавас көстүп кээр дээрзинге бүзүредим. Бо талазы-биле школа-даа коллективи, афганчы дайынчылар-даа чугааны чорудуп, белеткел ажылдарын чорудуп турар болдулар. Бо солун, берге ажылды ук школада төөгү башкылары Розалия Хертековна Джалилова, Оксана Сергеевна Чаш-оол база школа директору Людмила Шаңгыровна Тас-оол баштап турар болду. «Эки ажыл элеп читпес» деп үлегер домак бар болгай. Ынчангаш оларның бүгү ындыг ажыл-херээ бүдүп, байлажып турар болзун деп күзээн бис.

Эрензен ТЕЖИТ.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. БАЗЫР (кол редакторнуң оралакчызы), М. К. КАЛЧАН (үлетпүр килдизиниң эргелекчизи), Т. П. ХЕРТЕК (ниитилел килдизиниң корреспондентизи), Е. О. СЕВЕКПИТ (корректор).
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92, оралакчылары —3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый —3-36-82; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16; чарлалдар килдизи — 3-34-39.

Агар саны: КБ «Тыва кредит» № 363406, корр. сч. 700161629, МФО 049304729. ИНН—1701008465.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чагыдылгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары — Т 00007.
Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тираж 7275. Чагыг № 283.